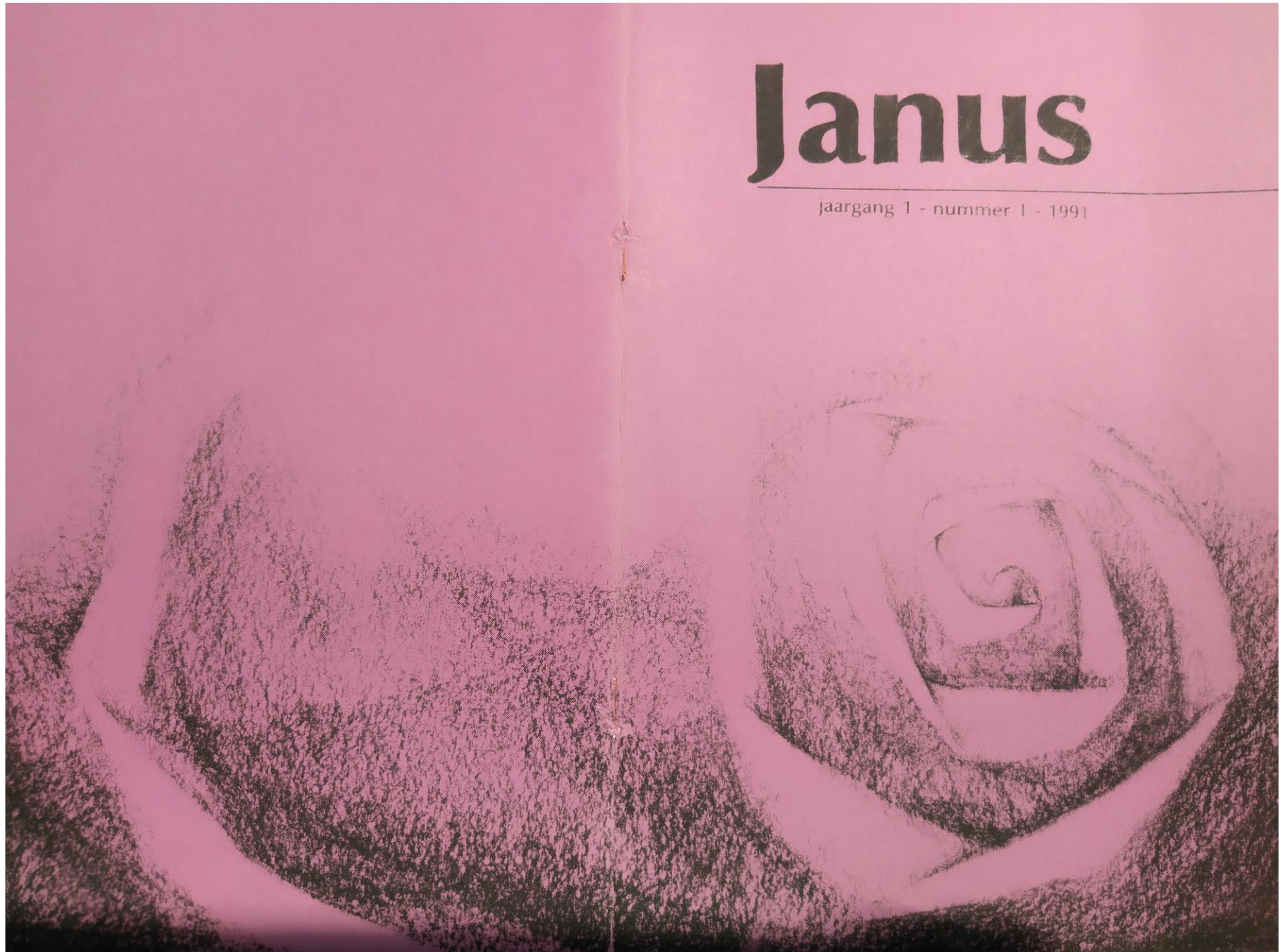


Janus

jaargang 1 - nummer 1 - 1991



COLOFON

JANUS

Tijdschrift voor filosofie en anthroposofie
1e Jaargang, Nummer 1
Uitgekomen in mei 1991
Verschijnt 2x per jaar

REDACTIE

Pim Blomaard
Jelle van der Schuit
Jaap van Waning

REDACTIEADRES

J. van der Schuit
Takwier 9
2318 AB Leiden
071 - 21 16 32

ABONNEMENTEN

Een abonnement loopt per kalenderjaar en is
te verkrijgen door overmaking van f 10,--
op gironummer 41 109 39
ten name van J. van der Schuit, Leiden
onder vermelding van 'JANUS'.

LOSSE NUMMERS

De prijs van een nummer van JANUS in de losse
verkoop bedraagt f 6,--.

VORMGEVING

De omslag van JANUS is een ontwerp van
Anita Lennaerts.

INHOUD JANUS, 1e Jaargang, Nummer 1

Ter inleiding van JANUS van de redactie	2
Fichte en het funderen van de wetenschap door Frank Verhey	5
Versuch einer neuen Darstellung der Wissenschaftslehre door J.G. Fichte	15
De Kloof door Map de Voogd	23
Logica als wetenschap van gevestigde begripsordes door Jelle van der Schuit	29
Agenda	38
Colofon	40

TER INLEIDING VAN JANUS

JANUS, tijdschrift voor filosofie en anthroposofie, treedt hiermee voor het eerst in verschijning. In naam en uiterlijk een nieuw gegeven, maar qua inhoud en intentie in grote lijnen een voortzetting van de voormalige "Berichten voor filosofie en anthroposofie".

JANUS wil medium zijn voor beschouwingen en berichten met betrekking tot het grensgebied van filosofie en anthroposofie. Vanuit deze opzet stelt Janus zich vooral ten doel het zogenaamde "zuivere denken" te helpen bevorderen en beoefenen. We hopen hiermee tegemoet te komen aan diegenen, die niet alleen de filosofie een warm hart toedragen, maar die tegelijk ook het mogelijk en wenselijk achten een vruchtbare verdieping van het denken tot stand te brengen vanuit anthroposofische gezichtspunten. De filosofische geschriften van Rudolf Steiner, de grondlegger van de anthroposofie, vormen hierbij een belangrijke inspiratiebron.

JANUS wil een onafhankelijk tijdschrift zijn en is derhalve niet gebonden aan enige organisatie. Weliswaar worden mogelijke artikelen in Janus door de redactie op relevantie en kwaliteit getoetst, maar voor het overige valt de inhoudelijke verantwoording geheel onder de desbetreffende auteur.

Voor de initiatiefnemers hangt het oprichten van het tijdschrift samen met hun betrokkenheid bij de Ledengroep filosofie-anthroposofie, die als nieuw orgaan van de Anthroposofische Vereniging in november 1990 van start is gegaan.

JANUS: een naam met meerdere gezichten!

In de klassieke oudheid geldt Janus als de godheid, die bescherming biedt bij overgangen. Doorgaans afgebeeld als hoofd met twee aangezichten, de wereld beziend in tegenovergestelde richtingen: vóór en achter. Vaak als beeldhouwsel bovenin een poort aangebracht, met de bedoeling een goede doorgang te waarborgen: van binnen naar buiten en van buiten naar binnen. Maar het protectoraat van Janus gaat verder dan het ruimtelijke. Ook de tijd met zijn overgang van verleden naar toekomst valt onder auspiciën van Janus. Dit wat betreft het beeld van Janus in zijn onmiddellijk positieve betekenis.

Echter Janus wordt ook de god van de oorlog genoemd: een overgangsg gebied als ontmoetingssoort van twee werelden is maar al te vaak tevens de plaats van spanningen en conflicten. Niet iedere doorgang wordt even gemakkelijk genomen. De wereld erachter is vaak nog onbekend en duister ... Deze onbekendheid en duisternis kunnen angst inboezemen! Ook de feitelijke overgang zelf kan de nodige gevaren met zich mee brengen. Een drempelovergang gaat vaak gepaard met veel strijd en beproevingen, zowel innerlijk als uiterlijk!

Janus komt tenslotte wel het meest negatief naar voren in het hedendaags woordgebruik: janus is daarin de benaming voor iemand, die als onbetrouwbaar geldt, iemand, die meerdere gezichten

Conferentie met Martin Kolléwijn en Hugo Verbrugh:

'De filosofie van de anthroposofie'

Datum : zondag 9 juni

Tijd : 10.00 - 17.00

Plaats: Internationale School voor Wijsbegeerte
in Amersfoort

Kosten: f 55,-- (incl. lunch, koffie/thee)

f 45,-- voor studenten, aio's en werklozen

Op het programma staan onder meer:

10.30 - 12.00 Voordracht van M. Kolléwijn:

'De filosofische grondslag van
de anthroposofie'

12.15 - 13.00 Voordracht van H. Verbrugh:

'Anthroposofie als brug tussen
kenleer en antropologie'

14.30 - 16.00 Gespreksgroepen o.l.v. sprekers
17.00 Einde

De conferentie zal worden begeleid door Frank Verheij en Pim Blomaard.

Om 10.10 is er (gratis) taxivervoer mogelijk tussen het station Amersfoort en de ISVW. S.v.p. wel van te voren opgeven of van deze mogelijkheid gebruik gemaakt wordt. Verdere inlichtingen en inschrijvingsformulieren verkrijgbaar bij het secretariaat van de ISVW (tel: 033 - 650700).

AGENDA

Voordracht door Martin Kolléwijn:

'De overgang van filosofie naar anthroposofie'

Datum : vrijdag 7 juni
Tijd : 20.15
Plaats: Nieuwe Barak op De Reehorst in Driebergen
Kosten: f 15,-- / studenten f 10,--

In deze voordracht zal het gaan over de geboorte van de anthroposofie uit de filosofie in samenhang met het zuivere en levende denken.

Seminar met Martin Kolléwijn:

'Oefeningen in het beweeglijke, versatiele denken'

Datum : zaterdag 8 juni
Tijd : 10.00 - 17.00
Plaats: Bolkinstituut op de De Reehorst in Driebergen
Kosten: f 7,50 voor leden van de
Ledengroep filosofie - anthroposofie
f 25,-- voor niet-leden

In deze werkgroep zal het vooral gaan om het opdoen en uitwisselen van gemeenschappelijke ervaringen met bepaalde beweeglijke (versatiele) denkoefeningen.

Er is een maximum gesteld van 35 deelnemers.
Leden van de Ledengroep hebben voorrang.
Belangstellende niet-leden kunnen zich op een lijst laten plaatsen. Afgaande op deze lijst zal te zijner tijd in volgorde van aanmelding de resterende plaatsen worden toegewezen. Alleen bij uiteindelijke plaatsing krijgen de betreffende gegadigden hiervan vóór 1 juni bericht.

Verdere inlichtingen en inschrijving mogelijk bij:
M. Matthijsen of P. Blomaard
Couwenhoven 74-17 Badhuisweg 104
3703 HZ Zeist 2587 CM Den Haag
03404 - 59362 070 - 3558289



Janus-hoofd

blijkt te bezitten, een maskerade opvoert... Toch maakt ook dit facet wezenlijk deel uit van het Janus-wezen. Immers in het schemerduister van de doorgang naar een andere wereld kunnen de grenzen van schijn en werkelijkheid vervagen: Wat is de wereld?... Wie ben ik zelf?... Waar kan ik eigenlijk nog op vertrouwen?...

Het zijn inderdaad sterke benen, die het Janus-ideaal moeten dragen. Oprechtheid, bezonnenheid en moed zijn noodzakelijke eigenschappen om overgangen te bewerkstelligen. JANUS wil zijn naam en schutspatroom dienen door aan dit ideaal tegemoet te komen ter zake van de overgang van het huidige doorgaans abstracte en van de mens vervreemde denken naar een nieuwe vorm van geestelijk bewustzijn, dat in levende verbinding staat met het oerbeeld van mens en wereld. Het is hierbij de kunst om het abstracte begrip tot levend beeld te maken, zodat het als innerlijk licht kan gaan stralen en daarmee het wezen van natuur en mens in hun onderlinge verbondenheid toegankelijk kan maken.

In het algemeen zullen de volgende onderdelen bepalend zijn voor de inhoud van JANUS:

- heruitgave van moeilijk verkrijgbaar, maar interessant historisch materiaal
- nieuwe bijdragen, waaronder uitwerkingen van voordrachten, zoals die binnen de Ledengroep filosofie - anthroposofie zijn gehouden
- een vaste rubriek: wijsgerige oefeningen (vanaf het volgende nummer)
- boekspreekingen
- signalering van komende belangwekkende evenementen

Het eerste nummer knoopt aan bij J.G. Fichte als die denker die als een der eersten in de nieuwe tijd begrepen als substantiële entiteiten heeft ervaren en daarbij de rol van de activiteit van het denken vanuit het Ik heeft benadrukt: het Cogito van Descartes is in zijn filosofie uitgegroeid tot een van waar Ik-beleven.

Fichte komt zelf aan het woord in een van zijn (vele!) pogingen om een samenvattend overzicht te geven van zijn wetenschapsleer. Dit opstel wordt voorafgegaan door een uitgebreid essay van de hand van Frank Verhey. Hij gaat in op karakteristieke eigenschappen van Fichte wat betreft zijn persoon en stijl van filosoferen en toont aan, dat beide onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

De rest van het nummer bestaat uit twee bijdragen vanuit de Ledengroep filosofie - anthroposofie.

Map de Voogd schetst op openhartige wijze hoe zij in haar bewustzijnsontwikkeling innerlijk meermalen heeft geworsteld en deels nog worstelt met wat zij ervaart als kloof, als moeilijk overbrugbare tegenstelling voor het denken. Enerzijds betreft dit, vanuit haar religieuze achtergrond, de verhouding tussen geloven en weten. Anderzijds in later tijd, na kennismaking met de anthroposofie, de overgang van het zintuiglijke naar het bovenzinnelijke bewustzijn. Waar houdt abstracte logica op en waar begint beeldend, zuiver denken? In dit persoonlijk verslag klinkt door wat de moderne mens aan Janus-conflicten door te maken heeft!

In aansluiting hierop tracht Jelle van der Schuit door te dringen tot de grondslagen van de logica. De taak van de logica blijkt te bestaan uit het dóórdenken van een reeds gegeven begripsorde. Logische geldigheid blijkt vervolgens als verbijzondering van waarheid opgevat te kunnen worden. Daarmee komt in feite het kennisprobleem centraal te staan, ofwel de grondslagen van wetenschap in het algemeen.

Wat het aspect van de vormgeving betreft is voor dit nummer gekozen voor een eenvoudiger opzet dan oorspronkelijk voorzien. Onze vaste medewerker voor dit onderdeel bleek om dwingende redenen plotseling verhinderd. We hopen in het komend nummer weer van zijn diensten gebruik te kunnen maken.

In dit eerste nummer van JANUS gaat tenslotte een woord van bijzondere waardering uit naar de kunstenares Anita Lennaerts. Zij heeft namelijk het boeiende ontwerp gemaakt voor de omslag van JANUS. Het Janus-wezen heeft haar weten te inspireren tot een dynamisch en fijnzinnig beeld van een overgang van twee werelden, die door een levend middengebied méér en méér met elkaar verbonden worden. Dit middengebied wordt gekenmerkt door een ritmisch verloop van een beweging van binnen naar buiten en weer terug, gelijk de pendelslag tussen denken en waarnemen.

Wij hopen van ganser harte dat JANUS langdurig zal voorzien in de levende behoefte naar een spiritueel denken van velen,

de redactie

Pim Blomaard
Jelle van der Schuit
Jaap van Waning

gegeven begrippen en begripssamenhangen denkend te vervolgen laat de conclusie zich samenstellen. Dit innerlijk proces van zorgvuldig begripsmatig volgen is de ware grond van het redeneren. Ook een formeel systeem is schatplichtig aan deze dimensie!

Formele logica volgens Rudolf Steiner

Na de voorgaande beschouwing betekent het wellicht aanvankelijk een schok om te ontdekken, dat ook Rudolf Steiner de logica typeert als zijnde formeel! Deze kwalificatie dient hier echter op geheel andere wijze begrepen te worden, dan in de zin van abstract systeemdenken. In feite sluit Steiner met zijn vormbegrip weer aan bij de aristotelische traditie.

Bij Aristoteles geldt namelijk de vorm als het wezenlijke van iets. De vorm is datgene wat materie zijn bepaaldheid geeft, dat wat iets maakt tot wat het is. Zo is de vorm van een wolf datgene wat een wolf tot wolf maakt: de soort (genus) wolf gezien als een (hogere) realiteit, die de voorwaarde is voor het bestaan van concrete wolven. Vorm is in deze zienswijze dus een actieve instantie, die orde verleent aan de werkelijkheid.

Overeenkomstig deze opvatting is het mogelijk ook logica als formeel te kenschetsen, aangezien logica de rol vervult van ordenende instantie ten aanzien van het (begripsmatige) denken. Conform eerder beschouwingen kan logica blijven worden beschouwd als de actieve behoedster van de conceptuele dimensie.

Besluit

In kort bestek is getracht om tot een adequate weergave te komen van het verschijnsel logica. Daarbij bleek dat logica als specifiek behoudende vorm van denken kan worden opgevat, namelijk als een doórdenken en vooral dóórdenken van gevestigde begripsordes. Dit logisch denken kan als een variant worden opgevat van wetenschappelijke denken in het algemeen. Geldigheid van logische denkvormen blijkt daarbij als bijzonder geval te kunnen worden opgevat van wetenschappelijke geldigheid ofwel waarheid. Logische rechtvaardiging is op inhoudelijke gronden gebaseerd, namelijk op basis van de inhoud, ofwel de inherente specifieke begripssamenhangen van een conceptuele orde.

Het systeemkarakter van logica is ook in onze beschouwing als wezenlijk aspect naar voren gekomen: logica staat altijd in relatie tot een conceptuele orde als samenhangend geheel van begrippen.

Maar waarom heet logica formeel? Deze kwalificatie kunnen we toelichten aan de hand van de abstracte weergave van het eerder besproken type syllogisme van de Cesare. Hierin lijken enkel en alleen nog lege, "betekenisloze" symbolen te figureren. Betekenisloos moet daarbij in de zin genomen worden van: niet concreet, geen aanschouwelijke inhoud hebbend. Deze abstracte wijze van representeren deelt de logica overigens met de wiskunde. Formele logica wordt dan ook zelfs wel aangeduid als *mathematische logica*. Het standpunt met betrekking tot de logica in veel moderne beschouwingen komt er kort gezegd hierop neer: logica is gebaseerd op vorm en niet op inhoud. De rechtsgeldigheid van dit standpunt is uiteraard afhankelijk van de wijze waarop vorm en inhoud hierbij worden begrepen.

Inhoud wordt kennelijk verstaan als concrete inhoud, d.w.z. iets dat deel uitmaakt van een concrete werkelijkheid. Als concrete werkelijkheid geldt dan met name de lijfelijk ervaren, zintuiglijk gegeven werkelijkheid. Inderdaad is eerder vastgesteld, dat deze werkelijkheid in ieder geval niet maatgevend is voor het logische.

Wat voor oriëntatie blijkt de logica haar rechtvaardiging te kunnen geven als het niet de oriëntatie is op het concreet zintuiglijke? Formele logica wil deze rechtvaardiging doen plaatsvinden via een systematische omgang met uiterlijke abstracte, als betekenisloos ervaren symbolen. De geldigheid van een redenering heet dan uitsluitend te berusten in zijn vorm, zijn formele gedaante...

Met kracht zij gesteld, dat een dergelijke zienswijze als te beperkt, oppervlakkig en misleidend moet worden beschouwd. Het is misleidend inhoud zozeer te identificeren met concrete inhoud. Logica is niet inhoudsloos. Ook de symbolen in welk formeel systeem kunnen goed beschouwd niet betekenisloos genoemd worden: ieder symbool vervult als symbool een zeer bepaalde door een denkproces toegekende functie. De inhoud ervan wordt wel is waar niet bepaald door een zintuiglijk concrete werkelijkheid, maar door een begripsmatige werkelijkheid. Het gaat om de inhoud van begrippen, te zien als autonome werkelijkheid met een eigen werking, een eigen geldigheid.

Het is dan ook een oppervlakkig gedachte, dat voor logische rechtvaardiging kan worden volstaan met een beroep op uitsluitend "betekenisloze" symbolen. Want hoe rechtvaardigt men zo'n abstract schema als die van de Cesare? Wellicht door dit abstract schema te laten "volgen" uit een omvattender formeel systeem. Maar hoe rechtvaardigt men vervolgens dit formeel systeem? ... Om op deze wijze een hecht en inzichtelijk fundament voor de logica op te bouwen is bepaald een moeizaam, zo niet onmogelijk avontuur. Het is hier niet de plaats om deze interessante, maar zeer gecompliceerde moderne wegen van de logica verder te vervolgen.

Wij menen echter de koe bij de horens te vatten door te stellen, dat de Cesare óók in zijn abstracte vorm een geldigheid bezit, die terug te voeren is op een conceptuele orde. Merk op, dat de ingevoerde symbolen representant zijn van specifieke begrippen en begripssamenhangen. Deze begrippen zijn wel is waar abstract maar daarom niet minder inhoudelijk bepaald! Door deze

FICHTE EN HET FUNDEREN VAN DE WETENSCHAP

door Frank Verhey

Inleiding

Dit opstel is bedoeld als inleiding op een tekst van Fichte, die aansluitend zal worden weergegeven. Deze tekst uit 1797 is een derde poging van Fichte om het wezenlijke van zijn wetenschapsleer duidelijk te maken.

In mijn bijdrage zal ik bij wijze van achtergrondinformatie enige karakteristieke eigenschappen bespreken t.a.v. Fichte als persoon in samenhang met zijn stijl van denken. Verder wil ik proberen Fichte's streven m.b.t. zijn wetenschapsleer toe te lichten. Hiervoor baseer ik mij zowel op resultaten van eigen studie van de wetenschapsleer uit 1794, als op Rudolfs Steiners karakterisering in 'Vom Menschenrätzel' (GA 20). Hierbij is het niet de bedoeling om uitvoerig in te gaan op Fichte's leven. Daarvoor kan verwezen worden naar de biografie van Wilhelm G. Jacobs (Rororo, 336) en naar de voordracht 'Fichtes Geist mitten unter uns', gehouden door Rudolf Steiner op 16 december 1915 (GA 65).

Omdat door mij slechts enkele kenmerkende aspecten van Fichte naar voren gebracht zullen worden, is afgezien van een strikt chronologische volgorde. Ik zal mij in de behandeling van het biografisch materiaal in hoofdzaak beperken tot de periode vóór de ontplooiing van zijn wetenschapsleer.

Fichtes innerlijke kracht en zijn optreden

Een juist beeld van Fichte kan alleen dan worden verkregen, wanneer men bereid is in te gaan op het innerlijk van zijn persoon. Een waarachtige levensschets is slechts mogelijk vanuit begrip voor de innerlijke motieven van de individualiteit. Dit geldt weliswaar voor iedereen, maar in eminente zin voor Fichte. Als bijna geen ander heeft hij aan zijn leven vorm gegeven vanuit z'n eigen, meest oorspronkelijke impulsen. Aan de andere kant kon hij door zijn kordate en directe optreden veel mensen van zich doen vervreemden, hetgeen gemakkelijk tot een vertekend beeld van zijn persoonlijkheid kan leiden. Het bouwen op innerlijke kracht, op de zelfstandige, innerlijke activiteit was het devies, dat hij zichzelf en anderen voorhield. Dit spreekt duidelijk uit de wijze waarop Fichte als opvoeder werkzaam was. Nooit liet hij iemand zo maar iets leren, altijd diende men het zelf te begrijpen en actief te verwerken. Zo wijst hij een van zijn leerlingen, de dochter van het gezin Ott uit Zürich, op het volgende: "Zelf-denken, zelf-oordelen is een voorrecht van de mens..." (GA IIe afd., dl.1, blz 181). Wilhelm Jacobs voegt hier in zijn biografie nog aan toe: "Zelf-denken zou volgens Fichte geoefend moeten worden om vooroordeel, ongegronde angst en bijgeloof te vermijden. M.a.w. het eigen oordeel werkt bevrijdend en is zodoende bron van geluk. Zelf-denken is realisatie van vrijheid..." (blz. 18-19).

Uit deze houding vloeide ook de voor die tijd geheel nieuwe wijze van college-geven voort. Hij las namelijk niet uit leerboeken voor, zoals tot die tijd gebruikelijk was, maar deelde de



Johann Gottlieb Fichte
Houtskooltekening van F. Bury, 1814

- de zintuiglijke, materiële werkelijkheid, zoals die zich doet gelden voor onze fysieke zintuigen
Deze wereld blijkt zelf een werkelijkheid van complexe aard. Zij kan als resultaat worden gezien van een veelheid aan verschillende daar optredende ordes en dus werkelijkheden in onderling samenspel, zoals:

- de fysieke werkelijkheid als zodanig
- het plantenrijk gekenmerkt door leven
- het dierenrijk gekenmerkt door zintuiglijkheid
- de mens als soort gekenmerkt door begripsvermogen
- de mens als individualiteit, als wezen met mogelijkheden van relatief zelfstandige gelding

Met name de laatste werkelijkheid vormt weer de grondslag voor allerlei vormen van:

- een institutionele werkelijkheid, d.w.z. een min of meer bewust ingestelde werkelijkheid voor en door de mens, veelal als sociaal gegeven

De voorbeelden van dergelijke instellingen zijn talrijk, zoals:

- * een politieke systeem
 - * een financiële orde (geld)
 - * een verkeerssysteem
 - * een taal
 - * een conceptueel systeem, begripsorde
- etc. etc.

Al deze werkelijkheden doen zich op hun specifieke wijze gelden. Ze hebben elk hun eigen werking, die de kern uitmaakt van hun wezen. Het is aan wetenschap om deze werking te doorgronden en er zich begripsmatig rekenschap van te geven aan de hand van treffende formuleringen. Dit betekent dat wetenschap doorgaans met twee werkelijkheden van doen heeft:

- a) de werkelijkheid van het beoogde in zijn oorspronkelijke gelding, als object van weergave
- b) de werkelijkheid van het begripsmatige, in zijn conceptuele gelding, als medium van weergave

In feite staat een wetenschapper voor de opgave een passend conceptueel systeem te vinden bij zijn beoogde werkelijkheid. Het kennisgehalte van een wetenschap wordt bepaald door de mate waarin de conceptuele representatie (weergave) de betrokken werkelijkheid dekt.

Dit geldt ook voor de logica als wetenschap. Het eigenaardige bij logica (en trouwens ook bij wiskunde) is alleen, dat het object van representatie óók begripsmatig van aard is. De vorming van adequate begrippen is dus een wezenlijk onderdeel van ieder wetenschappelijk bedrijf. Het spreekt vanzelf, dat een wetenschapper zijn eenmaal gevormde begrippen ook als orde op zich zal moeten uitwerken en dus op z'n minst hiervan logische verantwoording aflegt. Echter logisch geldigheid is op zich niet voldoende. Waarheid is pas aan de orde indien het door hem ingerichte begripssysteem volledig van toepassing is op de beoogde werkelijkheid.

Formele logica in hedendaagse zin

In de moderne logica wordt logica vooral benaderd vanuit het oogpunt van een zogenaamd formeel systeem. Men spreekt dan van formele logica.

In de eerste plaats denken we aan de ons vertrouwde zintuiglijke werkelijkheid, die zich doet gelden als materiële orde. Neem een andere ware bewering: "Nederland is een democratie". Hierbij is de zaak waar het om gaat een werkelijkheid van sociaal-politieke aard. Er doen zich kennelijk verschillende werkelijkheden gelden, die elk voor adequate weergave, dus voor waarheid in aanmerking komen. Dat kan zijn de empirische werkelijkheid, maar evengoed een werkelijkheid van een bepaalde orde, die zich doet gelden door toedoen van de mens.

Onze oorspronkelijke tegenstelling tussen logische geldigheid en waarheid wordt echter behoorlijk op de proef gesteld met het volgende voorbeeld van een alledaagse waarheid: $2 + 2 = 4$. Op welke werkelijkheid heeft dit voorbeeld uit de wiskunde betrekking? Het is de werkelijkheid van de wiskunde als zodanig, namelijk de sfeer van begrippen. Getallen moeten immers opgevat worden als gedachteneenheden en zijn derhalve van conceptuele aard. Daarmee bevindt wiskunde zich aan de zijde van de logica. Ook haar domein is dat van begripssamenhangen, zij het, dat wiskunde zich daarbij richt op een bepaalde categorie van begrippen, die zich vooral laat kenmerken door "exactheid".

Het toepassen van het waarheidsbegrip op wiskundige stellingen en daarmee op een werkelijkheid van logische aard heft de eerdere tegenstelling tussen logische geldigheid en waarheid in feite op! Immers logische geldigheid blijkt opgevat te kunnen worden als een vorm van waarheid, en wel een, die gerelateerd is aan een logische werkelijkheid. Dit kan een wiskundig stelsel zijn, maar ook een conceptuele orde, die de ondergrond vormt voor een willekeurige redenering.

We kunnen logische geldigheid gezien als vorm van waarheid nog illustreren aan de hand een parafrase van de eerder genoemde klassieke definitie van waarheid: *<validitas adaequatio est intellectus et intellectus>*. Kortom: logische geldigheid is de passende weergave van een begripsmatige werkelijkheid. De hierbij in het geding zijnde "res" (zaak) is immers die van het begripsmatige zelf in een van zijn specifieke gedaantes.

Met de mogelijkheid van opgaan van logische geldigheid in waarheid als meer omvattende vorm van geldigheid is het wel gewenst om nog even terug te komen op genoemde tegenstelling, zoals die eerder werd benut. De logische sfeer werd toen afgezet tegen de waarheidssfeer. Nu de logische sfeer zelf zich als waarheidssfeer ontpopt zullen we om begripsverwarring te voorkomen deze tegenstelling moeten aanscherpen.

Waarheid blijkt een veelomvattend fenomeen te zijn. Het geeft de geldigheid aan van een werkelijkheid. Ook een systeem van begrippen vormt een werkelijkheid, namelijk een ideële werkelijkheid. Dat is het typische domein van logica en zuivere wiskunde. Deze wetenschappelijke disciplines bestuderen het begripsmatige op zich, los van enige relatie tot een andere werkelijkheid, van niet-conceptuele aard. Logische geldigheid moet dus gesteld worden tegenover waarheid in de niet zuiver logische zin. In de kern gaat het dus om de oorspronkelijke tegenstelling van een zuiver begripsmatige werkelijkheid tegenover vormen van werkelijkheid, die in de grond van de zaak niet louter begripsmatig zijn.

Maar wat voor vormen van werkelijkheid zijn er zoal te onderkennen? Om de veelzijdigheid te benadrukken volgt hier een globaal overzicht, zonder overigens de pretentie van volledigheid:

toehoorders zijn persoonlijk verworven ervaringen en bevindingen mee. Zoals Rudolf Steiner het treffend kenschetst, zou hij voortdurend het volgende benadrukt hebben: "Daarop komt het in het geheel niet aan, dat datgene wat ik zeg of de mensen te vertellen heb, door deze of gene nogmaals gezegd wordt, maar daarop, dat het mij lukt in de zielen zulke vlammen op te wekken, dat ze voor een ieder de aanleiding vormen om zelf-denker te worden ..." (GA 65, blz 203).

Fichte leefde zo sterk vanuit zijn innerlijke overtuiging, dat hij hierdoor veelvuldig in de problemen raakte. Vaak, met name tijdens zijn studententijd, waren de omstandigheden, waarin hij verkeerde, zo slecht, dat hij rond het absolute bestaansminimum leefde. Dit was in hoge mate het geval in het jaar 1788, toen hij in Leipzig woonde. Tijdens de studie theologie, als voorbereiding voor het priesterberoep, kon hij door zijn verdiensten als huisleraar nauwelijks het hoofd boven water houden. Bovendien bood de situatie voor hem dermate weinig uitzicht op een leven, waaraan hij naar eigen inzichten gestalte zou kunnen geven, dat hij zelfs overwoog om zelfmoord te plegen. Door de inzet van een vriend, de dichter Chr. F. Weisse (1726-1804), werd hem echter nog kort daarop de aantrekkelijke mogelijkheid geboden om een aanstelling als huisleraar in Zürich te aanvaarden, zodat Fichte zich uit deze benarde situatie kon bevrijden.

Zo vond hij steeds weer opnieuw wegen waarlangs hij verder kon gaan, op zoek naar de juiste vorm waarin hij het innerlijk leven tot uitdrukking kon brengen. Maar ook steeds weer opnieuw kwam hij in problematische situaties terecht. Vele moeilijkheden ontstonden, doordat men zijn manier van optreden niet kon accepteren. Fichtes uiterlijke verschijning maakt in dit opzicht al iets zichtbaar. Hij had een gedrongen gestalte en zijn gang was zo vol energie, dat bij iedere stap eerst de hak stevig op de grond neerkwam. Zo is hij ook in de omgang met anderen: zeer direct en doortastend. Bovendien stelde hij hoge eisen aan zijn medemens, wat gebaseerd is op zijn zeer strenge plichtsbesef. Dit blijkt o.a. zeer duidelijk uit het volgende voorval. Als zevenjarige knaap krijgt Fichte op een dag het boek 'Gehörnte Siegfried' van zijn vader geschonken. Wanneer hij vervolgens merkt dat hij zo door dit boek in beslag genomen wordt, dat hij zijn plichten niet nakomt, besluit hij er afstand van te doen. Hij werpt het zeer geliefde boek resoluut in de beek naast zijn huis. Kenmerkend is bij deze aangelegenheid, dat hij zijn boze vader de eigenlijke beweegredenen van deze daad niet kan meedelen.

Voor de directe wijze, waarop hij met mensen om kon gaan, spreekt een volgende, karakteristieke gebeurtenis. Deze vindt plaats tijdens eerder genoemde aanstelling als huisonderwijzer bij de familie Ott in Zürich. Daar wijst hij de vrouw des huizes erop, dat hij alleen dan met succes zijn leraarschap kan uitoefenen, wanneer de opvoeding bij de moeder van de kinderen zou beginnen! Deze manier van omgang werd hem niet in dank afgenomen. Dit soort gebeurtenissen gaven niet zelden aanleiding tot de overtuiging, dat hij niet geschikt, niet begaafd zou zijn om op gepaste wijze in goed gezelschap te verkeren. Merkte Fichte dat hij door iemand op deze wijze werd beoordeeld, dan wendde hij zich van deze persoon af. Zulke wrijvingen, die regelmatig in zijn leven ontstonden, leggen er extra de nadruk op, dat met een uiterlijke benadering van de persoon Fichte niet kan worden volstaan, omdat dit leidt tot een onvolledig en onjuist beeld.

Fichtes vermogen om zich in te leven

Tot zijn bruuske, ietwat onhandige manier van optreden zal mede hebben bijgedragen dat Johann Gottlieb van eenvoudige komaf was. Met zijn ouders, die van het bandwerkersberoep moesten leven, woonde hij vanaf zijn geboorte op 19 mei 1762, in een boerendorpje in Oberlausitz (oostelijk van Dresden). Onder armoedige omstandigheden bracht hij zijn jeugd door, evenals zijn studententijd. Tijdens de hiertussen liggende schooltijd verging het hem beter, doordat hij ondersteund werd door een baron uit de omgeving, Von Miltitz geheten. De wijze waarop deze steun tot stand kwam is karakteristiek voor Fichte. Noch zelfgenoegzaam, noch eigenreid was Fichte er juist voordurend op uit om zich in te leven in zijn omgeving en in de grote gebeurtenissen van zijn tijd, zoals de Franse Revolutie. Ook de goedmoedige ondersteuning van de baron was te danken aan een indrukwekkend voorbeeld op dat gebied. Deze kwam op bezoek bij de plaatselijke landgoedsbezitter van het dorpje waar Johann Gottlieb woonde. Daar het zondag was wilde hij de preek bijwonen, maar kwam hiervoor te laat. Dit speet hem zeer, omdat hij wist dat de dorpspastoor uitstekend kon preken. De negenjarige Fichte, die bekend stond om zijn geweldig herinneringsvermogen, werd erbij gehaald. Hij gaf de preek van begin tot eind met zo'n vuur en innerlijke deelname weer, dat het leek alsof hij haar ter plekke oorspronkelijk voortbracht. De baron was hierdoor zeer verrast en besloot zelf voor de verdere opvoeding van deze begaafde knaap te zorgen. Op latere leeftijd, met dertien jaar, kon Fichte dan met zijn ondersteuning naar een school gaan, waar hij werd voorbereid op de universiteit.

Zijn studie in de theologie was er vooral op gericht om een gedegen voorbereiding te krijgen voor het beroep van geestelijke. Hij kon uitstekend preken, waarvoor hij ook bekend stond in het dorpje waar zijn ouders woonden. Daar mocht hij regelmatig, wanneer hij er op bezoek was, op zondag preken. Hij had het vermogen om zich intensief in de teksten van de bijbel in te leven. Geheel zelfstandig en vanuit eigen inzicht kon hij met groot enthousiasme de inhoud ervan voordragen, zonder wezenlijk van de betekenis af te wijken. Zo had hij al in 1788 een eigen opvatting over het Johannes-evangelie, het jaar waarin hij naar Zürich ging.

Toch is dit voor hemzelf nog niet voldoende; hij streeft naar grotere daden en meer erkenning. Dit blijkt uit de houding tegenover zijn toen nog welgestelde verloofde, en toekomstige vrouw, Johanna Rahn. Hij leerde haar in Zürich kennen, maar wilde bij vertrek uit Zürich niet met haar trouwen voordat hij iets gepresteerd had en maatschappelijk op eigen benen kon staan. Dit zou hem in relatief korte tijd op verrassende wijze lukken. Intussen leidde hij evenwel hetzelfde armoedige bestaan als tijdens zijn voorgaande studietijd.

Van doorslaggevend belang is voor Fichte de studie van de werken van Kant geweest. Hij had zich er in korte tijd zo intensief in verdiept, dat zijn eerste, anoniem verschenen werk "Versuch einer Kritik aller Offenbarung" (1791), als van Kant afkomstig geacht en geprezen werd. Deze lof nam wel af toen bekend werd, dat Fichte de eigenlijke auteur was, maar toch werd hij hierdoor op slag beroemd. Nu kon hij met zijn verloofde trouwen. Niet lang hierna, in 1794, werd hij aangesteld als

we nu eerst vergelijken met en afzetten tegen een meer algemene vorm van geldigheid, te weten: **waarheid**. Daarmee kan tegelijkertijd duidelijker de plaats aangegeven worden van de logica, als wetenschap van de conceptuele dimensie, ten opzichte van overige wetenschappen.

Logische geldigheid en waarheid

Richten we ons nogmaals op de eerder gegeven concrete voorbeelden van syllogismen en hun logische abstractie. Wat maakt deze redeneringen nu tot geldige redeneringen? Wat is precies de grondslag van hun juistheid?

Het Voorbeeld B. geeft al aanleiding om te twijfelen aan de relevantie van het waarheidsgehalte van de beweringen van een syllogisme als het te doen is om strikt logische verantwoording. Het eigenaardige is juist, dat het redeneren zich kan voltrekken los van de waarheid of onwaarheid van de gedane beweringen. Of de beweringen al dan niet overeenkomen met de realiteit is eenvoudigweg vanuit logisch oogpunt niet aan de orde! Denk hierbij aan de volgende spellingen van het logische:

- premissen en conclusie kunnen waar zijn zonder dat sprake is van een geldige redenering
- premissen en conclusie beide onwaar zijn, terwijl toch sprake is van een geldige redenering (Voorbeeld B)

Wel geldt het volgende: ware premissen en een geldige redenering leiden noodzakelijk tot een ware conclusie. Logische geldigheid handhaaft kennelijk gegeven waarheid.

Logische geldigheid blijkt zo een op zichzelf staand fenomeen te zijn, waar in ieder geval de feitelijke gesteldheid van de zintuiglijke, materiële werkelijkheid geen rol in speelt. In het voorgaande is als oorspronkelijk domein van de logica een begripsmatige, ideële werkelijkheid aangegeven. Vandaar dat de rechtvaardiging van het logische slechts mogelijk is op grond van een beroep op de bepaaldheid van dit domein zelf: een conceptuele structuur, dat bestaat op grond van de gelding van specifieke begripsverhoudingen.

Het onderscheid tussen logische geldigheid en waarheid bakent logica af van overige vormen van wetenschap. Echter hierbij is stilzwijgend uitgegaan van een bepaalde opvatting van waarheid. Van oudsher is het waarheidsbegrip een filosofisch notie van zeer grote betekenis. Dit vindt z'n weerspiegeling in een veelheid aan verschillende benaderingen. Het is daarom wenselijk om wat uitvoeriger bij dit zo fundamentele begrip stil te blijven staan. Temeer daar waarheid zelf als fenomeen van geldigheid kan worden beschouwd!

Neem de volgende bewering: "De Eiffeltoren staat in Parijs". We noemen deze bewering waar omdat wat gesteld wordt in overeenstemming is met de werkelijkheid. Waarheid treedt op als we de dingen zó zeggen zoals ze zijn. Een bewering is waar, omdat het begripsmatig laat gelden wat zich in werkelijkheid doet gelden. De klassiek waarheidsdefinitie luidt als volgt: <veritas adaequatio rei et intellectus est>, ofwel: waarheid is de "gelijkheid" van een zaak met het begrip ervan. Een ware bewering geeft in begrippen precies dat weer, wat werkelijk is. Een ware bewering "spiegelt" de werkelijkheid door middel van begrippen. Kortom: waarheid is passende weergave van werkelijkheid, waarbij de weergave plaatsvindt via het conceptuele. Maar om welke werkelijkheid (res) gaat het hier precies?

essentie. De kaalheid van de abstractie maakt het ook begripsmatig lastiger om de redenering als "juist" te ervaren. De oorspronkelijke voorbeelden waren aanschouwelijk, rijk aan concrete inhoud, en daardoor gemakkelijker te "volgen".

Met deze voorbeelden van concreet redeneren en een bijbehorende generalisatie tot een bepaalde abstracte vorm van redeneren bevinden wij ons midden in de logica. Dit kan steun geven bij de navolgende typering van de aard van de logica.

Logica als de kunst van het begripsmatig volgen

Kenmerkende zinswendingen in het kader van logica zijn wel: "hieruit volgt dat....", of: "wees consequent!".

Redeneren is kennelijk een kwestie van volgen. Wat volgt de redenering dan wel? Het voorafgaande. Dit voorafgaande bestaat bij een syllogisme uit een tweetal beweringen, de zogenaamde premissen. De premissen geven uitdrukking aan een tweetal specifieke voorafgaande begripssamenhangen. Vanuit de schematisering, die we in het voorgaande aangehouden hebben betreft het de begripssamenhangen van resp. de begrippen S en P tot een begrip M (de zogenaamde middenterm). Door nu deze twee begripssamenhangen met elkaar in verband te brengen, ofwel door hun begripsmatige inhoud met elkaar te combineren blijkt, dat de begrippen S en P daarmee "eigenlijk" ook in een specifieke samenhang staan. De redenering expliciteert deze impliciet gegeven samenhang in het gevolg.

Dit gevolg, ook wel conclusie genoemd, volgt noodzakelijk uit de premissen. De noodzaak van het gevolg is gelegen in de gegeven uitgangspunten. De dwingende aangelegenheid schuilt in het eerder gestelde qua begripsmatige samenhang.

Concluderen is het doen besluiten tot ..., vanuit een samenhang van voorafgaande begrippen in hun reeds gegeven samenhang. De conclusie is daarbij "volgens" het eerder gestelde, d.w.z. in overeenstemming met het voorafgaande. De conclusie is afgeleid op, afgeleid uit de reeds geldende samenhangen. Daarmee is logica als de kunst van het juiste redeneren wezenlijk gekenmerkt door een aandachtig, "trouw" volgen van eerdere begrippen in hun reeds gevestigde en daardoor gegeven samenhang.

Logica staat daarmee geheel en al in het teken van conceptuele gevolgtrekking. Haar domein is de sfeer van de begrippen. Haar taak is het handhaven en zo mogelijk verder ontwikkelen van een voorgegeven conceptuele orde. De mogelijkheden van ontwikkeling zijn hierbij eigen aan de conceptuele orde zelf. De geldigheid van een logisch gevolg schuilt geheel en al in de geldigheid, d.w.z. de gelding, het van kracht zijn van die conceptuele orde zelf. Dat betekent dat gevolgtrekking nooit volledig op zichzelf geplaatst kan worden, maar steeds in samenhang staat met een reeds gegeven begripssamenhang. Anders gezegd: redeneren is geen absolute bezigheid, maar een relatieve. De relatie is die tot een reeds eerder gevestigde orde van begrippen. Het streven van logica is erop gericht deze orde volgzzaam te continueren, voort te zetten.

Logica draait dus om de gelding van begrippen en begripssamenhangen, zoals die zich voordoet in de sfeer van het denken. Daarmee worden we geconfronteerd met een vorm van geldigheid, de we conceptuele of logische geldigheid zullen noemen. Deze willen

professor in Jena. Hier trad hij door het geven van drukbezochte colleges met zijn wetenschapsleer in de openbaarheid.

Fichte en de wetenschap

Wat Fichte in het werk van Kant het meest aanspreekt, is wel de praktische filosofie. Het gezichtspunt dat de mens een autonoom uit zichzelf handelend wezen is, en tegelijk met een geestelijke wereld verbonden is, ligt geheel in het verlengde van Fichtes religieus getint mens- en wereldbeeld. Daarnaast wordt hij zeer aangetrokken door Kants streven het kennen een zekere grondslag te geven. Hierin trekt hem vooral aan hoe Kant het kennen in de menselijke activiteit verankert. Niettemin is hij van mening, dat Kants kennistheorie niet afgerond is. Toch ontgaat het Fichte zelf ook, dat deze fundering van het kennen in het subject als zodanig te radicaal is. Dit geldt met name ten aanzien van de inhoud van de zintuiglijke aanschouwing: deze wordt namelijk niet door het kennende vermogen gecreëerd, maar doet zich als gegeven daaraan voor.

Volgens Fichte ontbreekt in Kants uiteenzettingen over het kenvermogen een fundamentele basis. Kant bespreekt de mogelijkheden en grenzen van het kennen, maar wat het uitgangspunt van dit kennen is, laat hij onbesproken. Fichte ontdekt dit tekort en gaat nu op zoek naar dit fundamentele uitgangspunt (Grundsatz). Dit punt is niet af te leiden of te bewijzen, omdat het aan alle wetenschappelijke activiteit ten grondslag ligt. Zou het te bewijzen of af te leiden zijn, dan zou het binnen de wetenschap vallen, terwijl het pretendeert aan alle wetenschap vóór te gaan. Deze grondstelling meent hij eind 1793 in het denkende, stellende Ik gevonden te hebben.

Dit Ik is de instantie die denkt; tevens is het, wanneer het zichzelf denkt, het voorwerp wat gedacht wordt. Het Ik is in het op zichzelf gericht zijn door middel van het denken tegelijk subject en object van dit denken. Zodoende is het Ik absoluut en is er geen twijfel aan het bestaan van het Ik: zijn Zijn hoeft niet bewezen te worden.

Dit staat nu geheel in tegenstelling tot Descartes. Deze wil het bestaan van het Ik afleiden uit vaststaande (zekere) gegevenheden. Een van deze zekerheden vindt hij in zijn eigen methodische twijfel, zoals de 'Meditaties' laten zien. Aan alles valt te twijfelen. Maar doe ik dat, dan is het feit van de twijfel onbetwistbaar gegeven. Dit is het ene uitgangspunt waarop Descartes' overtuiging rust.

Het andere uitgangspunt ligt besloten in het befaamde "Cogito ergo sum" ofwel "Ik twijfel (denk) dus Ik ben". Deze uitspraak heeft het karakter van een redenering, waarbij kennelijk het bestaan van het Ik logisch wordt afgeleid uit de twijfel. Anders gezegd: het Ik bestaat op grond van de twijfel (of welke vorm van cogitare dan ook). Deze afleiding kan echter opgevat worden als de onvolledige redeneerwijze van de vorm: als p, dan q; p is, dus q. Alleen dit laatste (p is dus q) is bij Descartes uitgesproken. Het ontbrekende, impliciet gegeven eerste deel moet er inhoudelijk ongeveer zo uitzien: wanneer de een of andere vorm van cogitare (waaronder de twijfel valt) optreedt, dan bestaat het Ik. Nu is door de methodische twijfel het twijfelen zelf een zeker gegeven, dus ben Ik.

Wat Descartes op deze wijze nastreeft, is in feite de bestaanszekerheid van het Ik te funderen in het denken (twijfelen).

Dat houdt in dat een bewustzijnsverschijnsel het bestaan van het Ik moet garanderen, zeker moet stellen. Dit is in de ogen van Fichte, maar niet alleen van hem, een twijfelachtige onderneming. Problemen kunnen ontstaan bij situaties waarbij niet meer gedacht wordt, zoals bij het slapen. Bestaan we ineens niet meer? In die toestand wordt immers niet gedacht (of gekend in de ruimste zin van het woord 'cogitare').

Er waren meer denkers van het Duitse Idealisme die er anders over dachten. Bijvoorbeeld de als denker veelal verguisde Schiller. Hij onderscheidt, in zijn "Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen" (1794) in de elfde brief, het blijvende en het veranderlijke. Het eerste noemt hij de persoon, het laatste zijn toestand. Vervolgens wijst hij erop dat je het ene niet op het andere kunt funderen, van het andere kan afleiden, noch omgekeerd. "Niet omdat wij denken, willen, voelen Zijn wij; niet omdat wij Zijn denken, willen, voelen wij. Wij Zijn doordat wij Zijn; wij voelen, denken en willen, doordat er buiten ons nog iets anders is." Hierdoor wordt het op zichzelf berustende karakter van het Ik duidelijk onderscheiden van zijn activiteiten, welke alleen door zich te richten op een gegeven van buitenaf verwerkelijk kunnen worden.

Zo dacht ook Fichte er niet aan het Ik in het denken te grondvesten. Hij wilde juist laten zien dat het Ik de bron van alle wetenschap is. Een citaat uit zijn 'Bestimmung des Menschen' (1800) toont aan waartoe een grondig twijfelen kan leiden. "Er is nergens iets blijvends, noch buiten mij, noch in mij, doch slechts onophoudelijke verandering. Ik weet in het geheel niets van een zijn, en ook niet van het mijne. Er is geen zijn. - Ik zelf weet in het geheel niet, en ben niet. Beelden zijn: zij zijn het enige wat is en zij weten van zich naar de aard van de beelden: - beelden die voorbij zweven zonder dat er iets is waaraan ze voorbij zweven, beelden zonder iets dat ze in zich afbeelden, zonder betekenis en doel. Ik ben zelf een van deze beelden; ja, zelfs dit ben ik niet, maar slechts een verward beeld van de beelden. - De gehele realiteit gaat over in een wonderbaarlijke droom, zonder een leven waarvan gedroomd wordt en zonder een geest die droomt; in een droom, die in een droom van zichzelf zijn samenhang vindt. Het beschouwen is de droom; het denken - de bron van al het zijn en de gehele realiteit, zoals ik het me inbeeld, mijn zijn, mijn kracht, mijn doelen - is de droom van die dromen." (2. Buch: Wissen)

Het geeft aan hoe weinig vertrouwen je kunt hebben in welk bewustzijnsverschijnsel dan ook. Fichte zal om die reden niet proberen het bestaan van het Ik te bewijzen, omdat hij dan de basis hiervoor (de premissen) in het empirische bewustzijn moet zoeken. Hij wil niet het Ik in het denken funderen, maar veeleer het tegenovergestelde: een zeker uitgangspunt voor al het denken, voor alle wetenschappelijke activiteit in het Ik vinden.

Fichte als filosoof van de wil

Om nog andere redenen vindt Fichte het niet nodig het bestaan van het Ik te bewijzen. Wanneer wij iets door het waarnemen kennen (bijv. een net ontloken roos), dan kunnen we iemand anders erop wijzen hoe deze hetzelfde kan waarnemen (bijv. door erop te wijzen waar de roos te vinden is), maar we zullen nooit proberen dit waarnemingsgegeven te bewijzen. Dit is eenvoudig onmogelijk. Iets bewijzen is alleen mogelijk op grond van vóóraf vastgestelde

Deze invalshoeken zijn op zich filosofisch zeer relevant. Ze bevragen immers de plaats van de logica binnen het mens-zijn als zodanig. Toch zal, gelet op de omvattendheid van een dergelijke benaderingswijze, van behandeling ervan in de komende beschouwing worden afgezien. Temeer ook daar deze vragen niet specifiek zijn voor logica, maar gesteld kunnen worden ten aanzien van wetenschap als zodanig.

Om wat gemakkelijker de gedachten te kunnen bepalen omtrent de eigenaardigheden van logica zal nu eerst worden ingegaan op een aantal concrete voorbeelden van redeneren en wel, Aristoteles indachtig, van syllogistische aard.

Een voorbeeld van syllogisme: de Cesare

Beschouw de volgende twee redeneringen:

- A. Vissen behoren niet tot de longachtigen
Walvissen behoren tot de longachtigen
ERGO
Walvissen behoren niet tot de vissen
- B. Filosofen behoren niet tot de TV-bezitters
Antroposofen behoren tot de TV-bezitters
ERGO
Antroposofen behoren niet tot de filosofen

Los van het waarheidsgehalte van de betrokken beweringen op zich hebben we hier te doen met een tweetal syllogismen van geldige aard. Bij nader inzien vertonen de twee redeneringen als redenering een grote gelijkenis. Ze blijken hetzelfde type syllogisme te vertegenwoordigen. Deze staat bekend als de Cesare. De logische structuur hiervan kan als volgt "schematisch" worden weergegeven:

P	e	M
S	a	M
ERGO		
S	e	P

Hierbij gelden dan wel de volgende afspraken:

- P, M en S staan voor drie van elkaar te onderscheiden begrippen, de zogenaamde termen van een syllogisme; het zijn begrippen, die gelden als klassen, d.w.z. groeperingseenheden, waarin resp. P-, M- en S-dingen "begrepen" zijn
- e en a dienen als koppelteken en behoren tot de zogenaamde copula van een syllogisme; zij geven de aard te kennen van de samenhang van de gekoppelde begrippen:
 - * e staat voor de relatie: algemeen ontkennend (geheel niet) (nego = ik ontken)
 - * a staat voor de relatie: algemeen bevestigend (geheel wel) (affirmo = ik bevestig)

Hoe we P, M en S ook vervangen door een drietal meer concrete begrippen, het resultaat zal telkens een geldige redenering zijn! Het schema zelf kan als resultaat gezien worden van een abstractieproces, waarbij wordt afgezien van al datgene wat voor de redenering als zodanig bijkomstig is. Wat dan overblijft is de algemeenheid van een bepaald type van redeneren in zijn "kale"



Aristoteles

gegevens (axioma's of premissen). Waarnemingsgegevens moeten echter eerst ervaren worden, voordat ze in het discursieve denken kunnen worden opgenomen.

Dit is de gedachte die Fichte bij zichzelf overwogen moet hebben met betrekking tot het Ik. Hij ervaart de realiteit van het Ik in zijn dadendrang (activiteit). Het Ik doet datgene wat in zijn ogen dient te gebeuren (plicht). Dit is voor Fichte geen droom, maar werkelijkheid. Er moet iets in de daad zijn omgezet, verwerkelijkt, wil aan de plicht voldaan zijn. Waarbij het van groot belang is een juist begrip van Fichtes plicht te hebben. Hij kan hierin enkel en alleen datgene zien wat iemand zich uit geheel eigen inzicht tot opgave stelt. Niet wat anderen vinden of denken en evt. zouden willen doen is van belang. Ook van voorschriften of normen kan hier geen sprake zijn. De gegeven situatie geeft een oriëntering, vormt empirisch materiaal voor de plicht; en wat hierin een ingreep behoeft, dient men op eigen kracht in te zien en vervolgens zelf uit te voeren.

Fichte is bovenal een filosoof van de wil, die in de verwerkelijking van de plicht een onomstootbare zekerheid van het bestaan van het Ik bezit. Dit Ik wil hij dan ook niet eerst bewijzen uit en daardoor afhankelijk maken van verschijnselen die dit Ik eerst zelf voortbrengt, zoals o.a. het denken. Een sprekend voorbeeld van de onwrikbaarheid van zijn overtuiging en zijn haast onbedwingbare wilskracht is de titel van een werkje dat elke misvatting t.a.v. zijn wetenschapsleer uit de weg moest ruimen: 'Sonnenklarer Bericht an das grössere Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie. Ein Versuch, die Leser zum Verstehen zu zwingen' (Berlijn 1800).

De daadhandeling en de bewuste gewaarwording van het Ik

De instelling die aan Fichtes streven ten grondslag ligt is om het Ik als het fundament van alle wetenschappelijke activiteit aan te tonen. Dit streven wordt duidelijk kenbaar door de volgende gebeurtenis (uit: 'Was ich erlebte' van Henrik Steffens, Breslau 1804-1844, dl. 4, blz. 79-80). Fichte houdt een voordracht en in het verloop hiervan vraagt hij van zijn toehoorders: "Denkt u aan de wand!" Hierna geeft hij zijn toehoorders de tijd om aan de wand te denken. Vervolgens verlangt hij: "Denkt u nu aan diegene, die aan de wand gedacht heeft!"

Duidelijk wordt hieruit dat voor Fichte de innerlijke activiteit niet beperkt blijft tot de wil zoals die ten grondslag ligt aan het uiterlijk handelen. Ook het denken is voor hem zo'n oorspronkelijke activiteit van het Ik met wilskarakter. Fichte ziet hierin zelfs een bijzondere vorm van Ik-activiteit, omdat het onmiddellijk de gelegenheid biedt een bewuste gewaarwording van het Ik te ontsluiten. Hij introduceert daarom het begrip daadhandeling (Tathandlung), omdat het resultaat van de handeling, de daad, onmiddellijk verbonden blijft met de activiteit. Dit is bij de wilshandeling niet het geval: De daad gaat een eigen leven leiden. Het resultaat van de wilshandeling is altijd de een of andere ingreep in het wereldgebeuren. Na deze ingreep scheiden wij ons weer van hetgeen de ingreep heeft ondergaan. Zo laten we bijv. na het zaaien het gedijen aan de loop der natuur over.

Bij het denken ligt de verhouding anders. Het denkresultaat, de gedachte, blijft met het denken verbonden. Dit gebruikt Fichte om uitgaande van wat door het denken in het bewustzijn gegeven

is, een weg te gaan die tot het gewaarworden van het Ik kan leiden.

Hij gaat hierbij in de 'Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre' (1794) uit van de identiteitsuitspraak $A=A$. Het is er Fichte zo weinig aan gelegen om deze stelling aan een uiterlijk gegeven te staven, dat hij de noodzakelijkheid dat A ook daadwerkelijk gegeven is, buiten beschouwing laat. Het kan ook voor een hypothetische A gelden: Als A, dan geldt $A=A$. Dit is zelfs voor wat Fichte nastreeft veel vruchtbaarder. Vervolgens wijst hij er dan op, dat de gelijkstelling, die door het Ik als een oordeel voortgebracht wordt, zonder enige uiterlijke reden gesteld wordt. Alleen binnen dit oordeel is A een absoluut gegeven. Of het namelijk nog onafhankelijk van het oordeel gegeven is, is op grond van dit oordeel onzeker en niet noodzakelijk.

We hebben nu de door het Ik voortgebrachte identiteitsuitspraak ($=A$) en het tevens in dit oordeel door het Ik geponeerde A. Voor beide in de plaats kan nu het ponerende Ik zelf optreden, zodat de identiteit van het Ik met zichzelf bewoerd wordt: $Ik=Ik$; oftewel: Ik ben Ik. Deze zin verschilt qua vorm niet van de uitspraak $A=A$: Het zijn beide verschijnselen van het empirisch bewustzijn. Inhoudelijk is er echter een groot verschil. Terwijl het A in dit bewustzijn op grond van het oordeel slechts hypothetisch aangenomen kan worden, is het Ik absoluut. Het is namelijk de instantie die de identiteit stelt, poneert. Deze instantie kan er dan ook zonder meer toe overgaan tot het vaststellen dat hij zelf is; dus: Ik ben.

Fichte is zich ervan bewust dat hij hiermee geen bewijs van het Ik gegeven heeft. Dat wil hij ook expliciet niet: "Wij zijn van de uitspraak $A=A$ uitgegaan; niet als zou de uitspraak 'Ik ben' hierdoor bewezen kunnen worden..." (Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre, 1794, blz. 18). De redenen hiervoor hebben we al eerder genoemd.

Fichte weet dat hij het bestaan van het Ik niet kan aantonen, omdat iedereen dit voor zichzelf moet doen. Het is ook alleen op deze wijze mogelijk om tot een Ik-gewaarwording te komen. Fichtes ervaring van zijn onmacht in deze aangelegenheid resulteert in een vertwijfelde uitspraak als: "De mens is er eerder toe te brengen zich voor een stuk lava op de maan te houden, dan voor een Ik." (Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre, 1794; Anm. zu 4.)

Het is onmogelijk iemand anders dan jezelf te overtuigen van het bestaan van het eigen Ik. Aan de ene kant is dit overeenkomstig met elke andersoortige ervaring: je kunt een ander op een waarnemingsgegeven wijzen (bijv. de eerder genoemde roos, die rood is) en aangeven waar het te ervaren is (bijv. in mijn achtertuin). Of de ander deze ervaring ook daadwerkelijk gaat opdoen ligt niet in je macht. Ook wat de ander daadwerkelijk ervaart is niet met zekerheid gegeven; misschien is hij/zij kleurenblind of zo verward, dat een andere ervaring de mogelijke ervaring van de rode roos verdringt.

Het Ik-denken als appèl

Het volgende aspect van Fichtes Ik-begrip is nog van groot belang: het Ik realiseert zich door te stellen (d.w.z. door eigen activiteit denkinhouden voort te brengen). Dit moet ook daadwerkelijk gebeuren wil het Ik ontdekt kunnen worden. Wordt er niet gehandeld (gedacht), dan verschijnt er ook geen Ik. In het

Inleiding

Aristoteles geldt als "vader van de logica". Hij was immers de eerste filosoof, die uitvoerig en systematisch aandacht schonk aan het verschijnsel logica. Rudolf Steiner noemt hem zelfs de eerste filosoof zonder meer. In Aristoteles kondigt zich voor het eerst in de geschiedenis een echte denker aan: iemand, die in staat is zelfstandig zijn weg te vinden in de sfeer van de begrippen, zonder daarbij een beroep te hoeven doen op visionaire kwaliteiten. Aristoteles heeft zijn zelfstandig denkvermogen ingezet ten bate van vele gebieden van kennis. Met evenveel recht kan hij dan ook "vader van de wetenschap" genoemd worden. Binnen het geheel der wetenschap noemt Aristoteles de logica een "Organon" van kennis, d.w.z. een instrument ten behoeve van het kennen in het algemeen. Een belangrijk onderdeel van dit logisch instrumentarium vormen de zogenaamde syllogismen. Een syllogisme, ook wel sluitrede genoemd, is een abstract model voor bepaalde redeneringen. Een dergelijk redeneerschema is in zijn toepasbaarheid niet beperkt: iedere wetenschap, sterker nog iedere vorm van kennis, ook de meest alledaagse komt ervoor in aanmerking. De systematiek van de syllogismen staat dan garant voor de juistheid van alle concrete redeneringen, voorzover ze tenminste exact beantwoorden aan de "geldige" modellen. Zo levert logica een algemeen geldige denktechniek, die het juiste redeneren mogelijk maakt aan de hand van een reeks "beproeft" en universeel toepasbare denkvormen.

Logica neemt daarmee in het geheel der wetenschappen een centrale plaats in: iedere wetenschap tracht immers bij de talige weergave van haar domein logisch te werk te gaan. Dit geldt zelfs voor de wetenschappelijke discipline logica zelf. Maar ook het alledaagse denken is vervuld van logica. De heerschappij van de logica is daarmee een universele. Logica geldt als norm voor het denken als zodanig.

In de volgende beschouwing staat de allesomvattende, wijsgerige vraag naar het fenomeen logica centraal: Wat is logica?

Deze vraag kan toegespitst worden op een verschillende aspecten, die uiteindelijk niet los te denken zijn van elkaar, zoals:

- Wat is domein van de logica? Waar houdt zij zich mee bezig?
- Waar berust logica op? Wat zijn haar grondslagen?
- Wat is logische geldigheid? Berust zij op vorm of op inhoud?
- Wat is de plaats van logica als wetenschap onder wetenschappen? Bovengenoemde vragen zullen in deze verhandeling in ieder geval aan de orde komen. De bedoeling is om daarmee het specifieke gehalte van logica als wetenschappelijke discipline adequaat naar voren te brengen.

De plaats van de logica kan evenwel nog op een meer fundamentele en meer omvattende wijze worden besproken vanuit benaderingen, die tot uitdrukking komen in de volgende vragen:

- Is de logica normatief? Hoe verhoudt zij zich tot waarden?
- Hoe verhoudt logica zich tot de mens en zijn fundamentele vermogens?

imaginatieve mens heeft een beeldenwereld die hem vanuit een hogere wereld toevloeit." ¹¹⁾. Waarbij overigens wel de kanttekening wordt gemaakt, dat het zeer zorgvuldige scholing vereist om in deze beeldenwereld schijn van werkelijkheid te onderscheiden.

Aan de andere kant is het logische denken toch juist het vermogen om helder en scherp de dingen te kunnen onderscheiden. Hoe kan nu het logische, abstracte denken ooit samengaan met het beeldende, dat als een levende werkelijkheid onder de oppervlakte van onze "gedempte" voorstellingen aanwezig is? Het logische lijkt zover af te staan van het beeldende. Geeft b.v. het gevoel of de kunst niet een veel betere toegang tot het imaginatieve?

Of is het toch het zuivere denken in zijn opperste abstractie, die ons de levende werkelijkheid toegankelijk maakt? Ik heb grote behoefte om duidelijk te krijgen wat het "reine Denken" nu eigenlijk precies inhoudt.

Waarom legt Steiner zo de nadruk op de positieve betekenis van het (zogenaamde) abstracte? Zo stelt hij: "Es obliegt mir die Scheu vor dem sogenannten Abstrakten zu überwinden?" en: "Niemand kommt in einer esoterischen Entwicklung vorwärts, der nicht die ganze Bedeutung dieses sogenannten Abstrakten für das Leben einsieht und seine Seele mit den entsprechenden Vorstellungen bereichert." ¹²⁾.

Niet alleen theoretisch zou ik deze begrippen - zuiver denken en imaginatie - helder willen krijgen, maar ik zou ook praktische criteria willen leren kennen aan de hand waarvan vast te stellen is of in een concreet geval sprake is van een zuiver begrip of een imaginatie.

Het moge duidelijk zijn, dat er voor mij nog steeds een "kloof" bestaat, zij het in gewijzigde vorm, niet meer de kloof van mijn 20ste jaar, tussen geloven en weten, maar nu tussen (zuiver) begrip en beeld. Ik hoop dat het werk in de Ledengroep filosofie - anthroposofie bijdraagt tot mogelijkheden om deze kloof uiteindelijk te overbruggen.

¹¹⁾ GA 12

¹²⁾ GA 245

bovenstaande geval heeft het dan geen enkele betekenis dat Fichte een bepaalde gedachtengang ontwikkelt. Wanneer niet een ieder zich opgeroepen voelt het gepresenteerde zelf opnieuw voort te brengen, is er niets gewonnen. Er bestaat de kans dat de vaststelling dat er dan geen Ik te ervaren valt, ook daadwerkelijk het geval is. Dit treedt op in gevallen, waarbij het door Fichte aangereikte passief ontvangen wordt, of alleen maar van de buitenkant, al dan niet kritisch, beoordeeld wordt.

Elk Ik-denken is zodoende tevens Ik-wording. Het antwoord op de vraag naar het Ik is op Fichtes wijze niet slechts een formele aangelegenheid, maar veeleer een stap op weg naar de realisatie van het Ik. Fichte weet door zijn aanpak zeer doeltreffend wegen aan te geven waarop het Ik ervaren kan worden. Maar hoe het Ik zich verwerkelijkst, laat hij uiteindelijk onbesproken. Hij laat alleen zien dat het Ik uit het niets te stellen, te poneren, te denken is en hoe het zichzelf vervolgens door reflectie gewaar kan worden. Maar hij geeft niet aan welke opgave het Ik kan vervullen met de stellende activiteit van het denken.

Bezint het Ik zich op zijn eigen oorspronkelijke denkactiviteit, dan kan het vaststellen dat er altijd iets bijzonders gedacht wordt. Er is altijd sprake van een inhoudelijke bepaaldheid van zijn gedachten. Hierdoor is het mogelijk de ene gedachte van de andere te onderscheiden. Bovendien ligt in deze inhoudelijke bepaaldheid de reden besloten waarom de ene gedachte met de andere verbonden kan worden. Zo wordt bijvoorbeeld door de inhoudelijke bepaaldheid van het begrip 'hoek', als datgene wat ontstaat wanneer twee lijnen elkaar snijden, duidelijk dat een cirkel, als de vastgehouden beweging van een punt in een vlak op vaste afstand (radius) van een ander punt, geen hoeken heeft.

Deze bijzondere denkvoortbrengselen (Setzungen), ook wel begrippen genoemd, stellen het Ik in staat tot inzicht te komen in alles wat dit Ik tegenkomt. In zijn (omgewerkte) proefschrift wijst Rudolf Steiner op de genoemde tekortkoming en stelt, dat het door hem ontwikkelde kenbegrip die inhoud is die het Ik bij het kennen te denken en denkend te verwerkelijken heeft (GA 3: 'Wahrheit und Wissenschaft', hfdst. 6). Dit kenbegrip wijst op het verschijnsel, dat aan elke kenact iets voorafgaat wat zich als een gegeven aan het kennen voordoet. Om inzicht te kunnen verkrijgen is het evenwel nodig in de activiteit te komen van het construerend voortbrengen van begrippen (overeenkomstig Fichtes 'setzen'). Vervolgens is het mogelijk op grond van dit denken van begrippen een samenhang in het gegevene te ontsluiten. Op deze wijze bestaat het bewuste en actieve kennen niet alleen uit het ponerende, stellende denken, maar is dit laatste het middel om een aanvankelijk niet-gegeven verband met betrekking tot het gegevene in verschijning te doen treden.

Toch kon Fichte mede zo inspirerend werken, doordat hij voortdurend in feite in veel grotere mate het door Steiner ontwikkelde kenbegrip realiseert, dan op grond van sommige van zijn eigen uitspraken verwacht mag worden. Ondanks het ontbreken van dit kenbegrip handelt hij toch steeds weer op het beslissende moment ermee in overeenstemming. In zijn poging van 1794, zoals boven beschreven, ontwikkelt Fichte de aanschouwing van het Ik uitgaande van het empirisch bewustzijn. Op logisch-didactische wijze leidt hij ons naar het punt, waar het Ik geheel vrij van elk empirisch gegeven kan poneren. Wat het Ik hier echter te doen heeft om zichzelf te verwerkelijken geeft Fichte niet aan. Maar Fichte zelf stelt hier het zijn van het Ik. Hierdoor poneert hij

de categorie 'Zijn'; hij voegt aan de waarneming een begripsmatige bepaling toe. Wanneer het Ik alleen maar de categorie van z'n eigen zijn kan poneren, is het er arm aan toe. Maar in ieder geval is door Fichtes doen in overeenstemming met het kenbegrip van Steiner gehandeld.

Bij zijn latere pogingen de wetenschapsleer te ontwikkelen, waartoe ook de volgende tekst behoort, bewandelt hij een andere weg. Hij gaat onmiddellijk uit van het Ik en zijn activiteit. Hij postuleert dat alles wat is voortvloeit uit de postulerende activiteit van het Ik. Niets bestaat er buiten het Ik. Alles wat zich aan het denken voordoet, wordt erdoor opgeroepen, voortgebracht. Hiermee wordt echter door Fichte aan het volgende gegeven onrecht gedaan: Ik begin pas over iets na te denken, wanneer mij iets intrigeert of raadselachtig voorkomt. Hiervoor moet zich iets aan het denken voordoen, wat niet uit het denken zelf voortkomt. Fichte ontgaat zo de mogelijkheid om tot een vruchtbare bepaling van het kennen te komen. Zonder het gegeven is elk kennen zinloos. Toch is hij hierbij niet consequent, omdat hij voortdurend van gegevenheden uitgaat, zoals de aangesproken lezer en zijn (mee)denken. Ook op deze wijze realiseert hij, zoals ook in het gadeslaan van zijn eigen denken, het door Steiner naar voren gebrachte kenbegrip.

Nawoord

In dit essay heb ik me beperkt tot Fichtes wetenschapsleer. Dit geldt als hoofdthema, iets wat hem z'n hele leven bezig heeft gehouden. Maar daarnaast heeft hij zich ook over verschillende andere thema's geuit. Daarvan is te zeggen dat die toch ook minstens zo belangrijk voor hem waren en een grote invloed op anderen hadden. Het betreft onderwerpen uit het bereik van de zgn. praktische filosofie, zoals de Franse Revolutie, natuurrecht, zedenleer en werken als 'Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten' (1794), 'Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters' en 'Anweisungen zum seligen Leben' (1806), 'Reden an die deutsche Nation' (1806). Van deze onderwerpen kan gezegd worden, dat ze volledig bij de aard en intenties van Fichte aansluiten. Dit geldt niet in dezelfde mate voor zijn wetenschapsleer. Deze heeft hij dan ook niet tot een helder en afgesloten geheel kunnen afronden, getuige het fragmentarisch karakter van de volgende tekst. Met recht kan met Rudolf Steiner tot slot over Fichte opgemerkt worden:

"Zijn wereldvisie is overheersend en uitsluitend ethisch, en zijn kennistheorie heeft geen ander karakter."
(Wahrheit und Wissenschaft, hfdst. 6).

tegelijk helemaal wakker blijven, zodat de oorspronkelijke stilte ervaarbaar kan worden. Dit is wat ook wel meditatief bewustzijn wordt genoemd. [...] Alle aanduidingen hiervoor zijn betrekkelijk. "

Wordt deze dimensie ook niet beoogd in termen van de volgende aanduidingen? Zoals de woorden van Paulus: "In Hem bewegen wij ons, leven en zijn wij.", of wat in India heet: "het mysterie van het goddelijk Zelf", of het door de Indianen zo genoemde "great Spirit" of het "Tao" uit het Chinese denken?!

Kunnen we vervolgens deze dimensie op een lijn stellen met de geestelijke wereld van Steiner, ook wel aangesproken met "Geistestiefen" en "Geisteshöhen"?! Ik plaats hier nog een tekst van Steiner naast: "So erst verlegt er den Mittelpunkt seines Wesens in seines Inner. Er hört auf die Stimmen in seinem Innern, die in den Augenblicken der Ruhe zu ihm sprechen; er pflegt im Innern Umgang mit der geistigen Welt. Er ist dem Alltag entrückt. Der Lärm des Alltags ist für ihn verstummt. Er ist um ihn herum still geworden. Er weist alles ab, was ihn an solche Eindrücke von aussen erinnert. Die ruhige Beschaulichkeit im Innern, die Zwiesprache mit der rein geistigen Welt füllt seine ganze Seele aus." 7).

Gaat het hier nu over hetzelfde? Mij trof in ieder geval wel een overeenkomst in sfeer!

Van begrip naar imaginatie

Hoe het ook zij, wat voor mij zowel bij Steiner als bij Duintjer nog bepaald onduidelijk blijft, is de continuïteit met betrekking tot de overgang van anthropologie naar anthroposofie. Hoe kan de kennistheorie van Steiner hierin een brugfunctie vervullen?

Hoe is het hierbij gesteld met begrippen en ideeën als parel van helderziendheid? Het lijkt mij toch nog steeds om twee verschillende gebieden te gaan: de wereld van de dagelijks ervaren tegenover de geestelijke wereld. Deze twee lijken niet onmiddellijk iets met elkaar van doen te hebben. Er blijft sprake van een breuk, een kloof. Deze discontinuïteit beleef ik ook als ik de beschrijving lees van Rudolf Steiner van wat een "Imaginatie" is 10).

In 'Von Seelenrätseln' is een verbinding beschreven van het begripsmatige denken naar de imaginatie. Waar het een ophoudt begint het andere. Het gewone bewustzijn is voorwaarde voor het "hogere" bewustzijn. Zo is er een ontwikkeling mogelijk van het "verstandesmäßigen zum schauenden Erkennen".

Men kan van filosofische begrippen die elementen opzoeken, met behulp waarvan we tot anthroposofische ideeën doordringen. Het gewone denken wordt gedragen door de denkweisen van de logica. Deze behoren zelf niet meer tot de zintuiglijke wereld:

"In dem von dem logischen Wesen getragenen Vorstellungsleben offenbart sich der in die Geisteswelt hineinragenden Sinnes-mensch."

Maar wat heeft het logische met het beeldende (het imaginatieve) te maken? Elders is de uitspraak van Steiner te lezen: "De

7) GA 10 / 'Wie erlangt man Erkenntnisse der höheren Welten, hoofdstuk 'Innere Ruhe'.

10) GA 12

communiceren met de "wereld" - de gewone wereld, de gewone wetenschap en de gewone filosofie. Ik wilde een brug vinden.

Een paar artikelen van Thomas Meyer in "Das Goetheanum" over de oude en nieuwe Tao-impuls (ik had me net in die tijd verdiept in de 'Tao of physics' van Capra!) gaven me moed om het koorddansen van het abstracte denken te gaan beoefenen.

De volgende uitspraak is van Thomas Meyer: "Niemand könnte abstrakt denken, wenn er nicht hellsichtig wäre, denn in den gewöhnlichen Gedanken und Ideen ist die Perle der Hellsichtigkeit von allem Anfange an." ⁷⁾ En in aansluiting hierop een citaat van Steiner: "Es ist ungeheuer wichtig, dass man zunächst verstehen lernt, dass der Anfang der Hellsichtigkeit etwas ganz Alltäg-liches ist: man muss nur die übersinnliche Natur der Begriffe und Ideen erfassen." ⁸⁾.

Tijdens een filosofische week over "Metafysica en Wereldbe-schouwing" op de Internationale School voor Wijsbegeerte in Leusden was ik deelgenoot van een discussie tussen twee inlei-ders, namelijk de filosofen Bruno Nagel en Rob Veen.

Bruno Nagel hield een inleiding over de oosterse filosofie, die veel enthousiaste reacties ontlokte. Rob Veen sprak over Thomas van Aquino. Bruno Nagel gaf aan, dat de weg van de oosterse filosofie tot een diepere dimensie in jezelf voert. Daarbij kan een lichtervaring bereikt worden, die het rationele denken niet kan geven. Rob Veen opperde echter daarna: "Als ik begin te denken, al is het nog zoiets eenvoudigs, dan heb ik al een lichtervaring. Er is geen andere kennisweg nodig naast het rationele denken.". Ik moest in dit verband natuurlijk weer onmiddellijk denken aan bovengenoemd citaat over "die Perle der Hellsichtigkeit"!

De spirituele dimensie

Een andere conferentie in Leusden bracht mij weer in aanraking met deze problematiek. Het thema was: "De nieuwe spiritualiteit", naar aanleiding van het verschijnen van de bundel: "Maken en breken - over productie en spiritualiteit". Een van de sprekers was Prof. Duintjer, Hij besprak het belang van een nieuwe spiri-tualiteit in een expansieve, producerende en consumerende, technocratische maatschappij.

Wat is spiritualiteit? Duintjer zei hierover ongeveer het volgende: "In de eerste plaats berust spiritualiteit op ervaring. Het is moeilijk te formuleren, het is in iedere geval iets wat onze hele ervaringswereld doortrekt zonder zich daarin uit te putten.[...] Het is veeleer de omvattende en alles doordringende diepte-dimensie van alle mogelijke ervaringswerelden. [...] Het gaat om een ander bewustzijn. We moeten ons gewone begrippen- of denkkader doorbreken, transcenderen, waarbij we even volkomen zonder houvast staan. [...] Wat zich dan voordoet laat zich o.a. aanduiden als het ene mysterie van een onuitputtelijke ruimte of samengebalde stilte, waarin de creatieve mogelijkheid tot alle kaders, al dan niet toegankelijk voor de mens, besloten en bewaard ligt. [...] Wij moeten het discursieve denken loslaten en

⁷⁾ Thomas Meyer: 'Ichkraft und Hellsichtigkeit', blz. 81, Pegasus, Bazel

⁸⁾ GA 146 / 'Die okkulte Grundlagen der Bhagavad Gita, blz. 35

VERSUCH EINER NEUEN DARSTELLUNG DER WISSENSCHAFTSLEHRE door J.G. Fichte uit Philosophisches Journal Bd. VII. S. 1 - 20 (1797)

Alles Bewusstsein ist bedingt durch das unmittelbare Bewusstsein unserer selbst.

I.

Der Leser, mit welchem wir uns in Ubereinstimmung des Denkens zu versetzen haben, erlaube uns, ihn anzureden, und mit dem zutraulichen Du ihn anzureden.

1) Du kannst ohne Zweifel denken: Ich; und indem du dieses denkst, findest du innerlich dein Bewusstsein auf eine gewisse Weise bestimmt; du denkst nur etwas, eben dasjenige, was du unter jenem Begriffe des Ich befasst, und bist desselben dir bewusst; und denkst dann etwas anderes, das du sonst wohl auch denken kannst, und schon gedacht haben magst, nicht. - Es ist mir vor der Hand nicht darum zu tun, ob du mehr oder weniger, als ich selbst, in dem Begriffe: Ich, zusammengefasst haben magst. Worauf es mir ankommt, hasst du denn doch sicherlich auch mit darin, und dies genügt mir.

2) Du hättest statt dieses Bestimmten auch etwas anderes denken können, z. B. deinen Tisch, deine Wände, deine Fenster, und du denkst auch wohl diese Gegenstände wirklich, wenn ich dich dazu auffordere. Du tust es zufolge einer Aufforderung, zufolge eines Begriffs von dem zu Denkenden; der, deiner Annahme nach, auch ein anderer hätte sein können, sage ich. Du bemerkst sonach Tätigkeit und Freiheit in diesem deinem Denken, in diesem Uebergehen vom Denken des Ich zum Denken des Tisches, der Wände, u.s.f. Dein Denken ist dir ein Handeln. Befürchte nicht, dass du mir durch dieses Geständniss etwas zugestehst, das dich hinterher reuen möchte. Ich rede nur von der Tätigkeit, der du in diesem Zustande unmittelbar bewusst wird. Solltest du aber in dem Fall sein, hierbei gar keiner Tätigkeit dir bewusst zu werden- es sind mehrere berühmte Philosophen unseres Zeitalters in diesem Falle - so lass uns gleich hier in Frieden voneinander scheiden: denn du wirst von nun an keines meiner Worte verstehen.

Ich rede mit denen, die mich über diesen Punkt verstehen. Euer Denken ist ein Handeln, euer bestimmtes Denken ist sonach ein bestimmtes Handeln, d.h. das, was ihr denkt, ist gerade dieses, weil ihr im Denken gerade so handeltet; und es würde etwas anderes sein (ihr würdet etwas anderes denken), wenn ihr in eurem Denken anders gehandelt hättet (wenn ihr anders gedacht hättet).

3) Nun sollt ihr hier insbesondere denken: Ich. Da dieses ein bestimmter Gedanke ist, so kommt er, nach den soeben aufgestellten Sätzen, notwendig durch ein bestimmtes Verfahren im Denken zustande; und meine Aufgabe an dich, verständiger Leser, ist die: dir eigentlich und innigst bewusst zu werden, wie du verfährst, wenn du denkst: Ich. Da es sein könnte, dass wir beide in diesem Begriffe nicht ganz dasselbe umfassten, so muss ich dir nachhelfen.

Indem du deinen Tisch oder deine Wand dachtest, warst du, da du ja, als verständiger Leser, der Tätigkeit in deinem Denken dir

bewusst bist, in diesem Denken dir selbst das Denkende: aber das Gedachte war dir nicht du selbst, sondern etwas von dir zu Unterscheidendes. Kurz, in allen Begriffen dieser Art soll, wie du es in deinem Bewusstsein wohl finden wirst, das Denkende und das Gedachte zweierlei sein. Indem du aber dich denkst, bist du dir nicht nur das Denkende, sondern zugleich auch das Gedachte; Denkendes und Gedachtes sollen dann Eins sein; dein Handeln im Denken soll auf dich selbst, das Denkende, zurückgehen.

Also - der Begriff oder das Denken des Ich besteht in dem auf sich Handeln des Ich selbst; und umgekehrt, ein solches Handeln auf sich selbst gibt ein Denken des Ich, und schlechthin kein anderes Denken. Das erstere hast du soeben in dir selbst gefunden und mir zugestanden: solltest du an dem zweiten Anstoss nehmen, und über unsere Berechtigung zur Umkehrung des Satzes Zweifel haben, so überlasse ich es dir selbst, zu versuchen, ob durch das Zurückgehen deines Denkens auf dich, als das Denkende, je ein anderer Begriff herauskomme, als der deiner selbst; und ob du dir die Möglichkeit denken könntest, dass ein anderer herauskomme. - Beides sonach, der Begriff eines in sich zurückkehrenden Denkens, und der Begriff des Ich, erschöpfen sich gegenseitig. Das Ich ist das sich selbst Setzende, und nichts weiter. Durch den beschriebenen Akt kommt nichts anderes heraus, als das Ich: und das Ich kommt durch keinen möglichen anderen Akt heraus, ausser durch den beschriebenen.

Hier ersiehst du zugleich, in welchem Sinne dir das Denken des Ich zugemutet wurde. Die Sprachzeichen nämlich sind durch die Hände der Gedankenlosigkeit gegangen, und haben etwas von der Unbestimmtheit derselben angenommen; man kann durch sie sich nicht sattsam verständigen. Nur dadurch, dass man den Akt angibt, durch welchen ein Begriff zustande kommt, wird derselbe vollkommen bestimmt. Tue was ich dir sage, so wirst du denken, was ich denke. Diese Methode wird auch im Fortgange unserer Untersuchung ohne Ausnahme beobachtet werden. - So mochtest du vielleicht in den Begriff des Ich mancherlei aufgenommen haben, was ich in denselben nicht aufgenommen hatte, z.B. den Begriff deiner Individualität, weil auch dieser durch jenes Wortzeichen bedeutet wird. Alles dies wird dir nunmehr erlassen; nur dasjenige, was durch das blosses Zurückgehen deines Denkens auf dich selbst zustande kommt, ist das Ich, von welchem ich hier rede.

4) Die aufgestellten Sätze, der unmittelbare Ausdruck unserer soeben gemachten Beobachtung, könnten Bedenklichkeiten erregen nur unter der Bedingung, dass sie für etwas mehr gehalten würden als für diesen unmittelbaren Ausdruck. Das Ich kommt nur durch das Zurückgehen des Denkens auf sich selbst zu Stände, sage ich: und rede dabei lediglich von demjenigen, was durch blosses Denken zustande kommen kann; was, wenn ich so denke, unmittelbar in deinem Bewusstsein vorkommt; kurz, ich rede nur vom Begriffe des Ich. Von einem Sein des Ich ausser dem Begriffe ist hier noch gar nicht der Rede; ob und inwiefern von einem solchen Sein überhaupt die Rede entstehen könne, wird sich zu seiner Zeit zeigen. Um also den Leser vor allen möglichen Zweifeln sicher zu stellen, und vor aller Gefahr, im Verlaufe der Untersuchung den zugestandenen Satz in einem Sinne zu sehen, den er nichtzugestehen wollte, füge ich zu den eben aufgestellten Sätzen: das Ich ist ein sich selbst Setzen, und dergl. hinzu: für das Ich.

Kennismaking met anthroposofie

Enkele jaren later viel er een folder in de brievenbus met de aankondiging van "De werkelijkheid waarin wij leven" van Zeylmans van Emmichoven. Dit boek bracht me naar de anthroposofie, de Vrije School en de Christengemeenschap. Eindelijk een wereldbeschouwing waarin de kloof tussen voelen en denken, geloven en weten was opgeheven. Ik was buitengewoon enthousiast. Maar ... ik raakte God kwijt. In plaats daarvan kwam het begrip "geestelijke wereld", bevolkt met vele goden - hiërarchieën - weliswaar tamelijk abstract vergeleken met mijn "persoonlijke" God!

Opnieuw ontstond een twijfel, zij het van een andere aard: de twijfel aan de betrouwbaarheid van de "geesteswetenschap" die zou berusten op waarnemingen in een occult gebied. Ik koesterde in het algemeen een diep wantrouwen tegenover het occultisme en het paranormale, wellicht vanuit een calvinistische erfenis. Oosterse wijsheid had me ook nooit aangetrokken.

Ik kreeg het gevoel dat je als anthroposoof véél méér moest gaan geloven dan als kerkelijk mens! Namelijk een geloof in de waarheid van alle mededelingen van Rudolf Steiner op het gebied van het occulte!

Mijn enige houvast in deze scepsis waren de filosofische werken van Steiner. Hieruit putte ik de overtuiging van zijn integriteit: iemand die zo helder en scherp kan denken kan geen fantast of charlatan zijn, zo dacht ik.

Tenslotte ging ik naar de universiteit: een jaar psychologie met veel colleges filosofie. O.a. het college "Waarnemen en Denken" van Prof. van Peursen. Ik toetste de ideeën van Steiner aan de inhoud van deze colleges. Is Steiner als filosoof eigenlijk wel au sérieux te nemen, dacht ik. Of is het alleen vanuit de naïviteit van een filosofische leek, dat ik Steiner een goed denker vindt?

En ik kwam tot de conclusie dat de problematiek van zijn filosofische werken zeer essentieel is, dat hij wel degelijk in de stroom van het westerse denken staat.

Filosofie: beproeven van het denken

Hierna volgden jaren van meer praktische aard - in gezin en op school. Op een gegeven moment ging ik veel voordrachten lezen van Steiner. Ik wilde het anthroposofisch wereldbeeld tot in de scherpe details ingevuld hebben. Enkele jaren geleden werd ik diep getroffen door de uitspraak: "Es soll in mein Bewusstsein keine ungeprüfte Vorstellung eingelassen werden." ⁵⁾

Maar welke van al die prachtige voorstellingen als de wezensdelen van de mens, de evolutie van de aarde, het leven na de dood, de ladder van alle geestelijke wezens tot en met de heilige Drie-eenheid toe waren eigenlijk door mij "geprüft"!

Zo kreeg ik weer behoefte aan filosofie: het "Ich empfinde mich denkend eins mit dem Strom des Weltgeschehens" ⁶⁾ sprak mij aan. In mijn eigen denken verbind ik mij met de werkelijkheid. Ik distantiëerde me van het anthroposofisch "jargon" en wilde weer

⁵⁾ GA 245 / 'Anweisungen für eine esoterische Schulung', blz. 22

⁶⁾ GA 17 / 'Die Schwelle des geistigen Welt', eerste hoofdstuk

helemaal gebouwd? Ook al zou dat waar zijn, dan nog moeten wij die brug ook als individu zelf bouwen. Die kloof is namelijk in ieder van ons.

Ik wil nu ingaan op enkele autobiografische bijzonderheden om mijn eigen ervaringen en ontwikkeling ten aanzien van genoemde kloof te verduidelijken. Dit kan tevens als een aanloop opgevat worden naar de zaak van filosofie en anthroposofie. Ieders weg zal in deze wellicht anders kunnen zijn, maar hier volgt dan mijn spoor.

Geloven en weten

Hoewel ik in de 20ste eeuw geboren ben, heb ik toch voor mijn gevoel gedurende mijn kinderjaren in de Middeleeuwen geleefd. Deze vielen voor een deel in de Tweede Wereldoorlog. Op het platteland moest men het in die tijd gedurende een bepaalde periode zelfs zonder electriciteit, waterleiding, radio en telefoon stellen.

Maar niet alleen dit gebrek aan modern comfort bepaalde het middeleeuwse karakter: ik werd grootgebracht met het Ptolemaeïsche wereldbeeld! Mijn leraar voor catechisatie hield ons voor, dat de zon om de aarde draait en niet andersom. Zo staat het immers in de Bijbel ³⁾. Als kind had ik geen enkele moeite met dit wereldbeeld.

Toen kwam de Middelbare School - HBS-B - met veel wis-, natuur- en scheikunde. Ik dronk deze vakken met enthousiasme in en vond het grandioos om er achter te komen hoe de natuur in elkaar zit!

Moleculen, atomen, de chemische elementen, de leer van de cellen: dit alles maakte onderdeel uit van de goddelijke schepping. Ik bleef religieus: God was er voor mijn ziel en hij was buiten mij als Schepper in de natuur. In die tijd was er dan ook geen kloof voor mij tussen geloof en wetenschap.

Toen kwam de kweekschool - op reformatische grondslag! Zwaar gereformeerd dus. Er werd hevig gediscussieerd over geloof en wetenschap! De kloof doemde allengs op. De zogenaamde intellectuele twijfel begon te knagen. De leraar voor pedagogie was een bewonderaar van Jung. Ik was zeer geschokt door de gedachte, dat God, Christus, engelen en duivelen projecties zouden zijn van onze ziel. Er ontstond een complete scheiding tussen voelen en denken. In mijn gevoel was ik gelovig, religieus: God kon ik niet loochenen, nog minder Christus. Maar met mijn denken kon ik alles aan het wankelen brengen!

Ik snuffelde in boeken en vond zo van Prof. Kohnstamm "Het Waarheidsprobleem". Daarin trof ik een gedachtengang die leidde tot de aanname van een persoonlijke God. Dat gaf weer enige hoop, maar de twijfel kwam steeds weer boven. Zo beleefde ik door de gedichten van Marsman heen de filosoof Nietzsche. Van de hand van laatstgenoemde kerfden zich de volgende woorden in mijn ziel: "Ich beschwöre euch, meine Brüder, bleibt der Erde treu und glaubt denen nicht, die euch von überirdischen Hoffnungen reden!" ⁴⁾.

³⁾ Namelijk in Josua; hierin geeft God Josua volmacht te zeggen: "Gij zon, sta stil, en gij maan."

⁴⁾ Uit 'Also sprach Zarathustra', Eerste Deel

Den Grund dieser Bedenklichkeit des Lesers, dass man ihn nicht etwa zu viel zugestehen lasse, kann ich auch zugleich mit anführen; auf die Bedingung, dass man sich dadurch nicht zerstreuen lasse: denn das Ganze ist ein zufällige Bemerkung, die hier noch nicht eigentlich zur Sache gehört, und bloss darum beigebracht wird, um keinen Augenblick einige Dunkelheit übrig zu lassen. - Dein Ich kommt lediglich durch das Zurückgehen deines Denkens auf dich selbst zustande, wurde behauptet. In einem kleinen Winkel deiner Seele liegt dagegen die Einwendung, - entweder: ich soll denken, aber ehe ich denken kann, muss ich sein; oder die: ich soll mich denken, in mich zurückgehen; aber was gedacht werden soll, auf welches zurückgegangen werden soll, muss sein, ehe es gedacht oder darauf zurückgegangen wird. In beiden Fällen postuliert du ein von dem Denken und Gedachtsein deiner selbst unabhängiges, und demselben vorauszusetzendes Dasein deiner selbst; im ersten Falle als des Denkenden, im zweiten als des Zu-Denkenden. Hierbei sage mir vorläufig nur dies: wer ist es denn, der da behauptet, dass du vor deinem Denken vorher gewesen sein müsstest? Das bist ohne Zweifel du selbst, und dieses dein Behaupten ist ohne Zweifel ein Denken; und, wie du noch weiter behauptest, und wir dir mit beiden Händen zugeben, ein notwendiges, in diesem Zusammenhange dir sich aufdringendes Denken. Du weisst doch hoffentlich von diesem vorauszusetzenden Dasein nur insofern, inwiefern du es denkst; und dieses Dasein des Ich ist sonach auch nichts mehr, als ein Gesetztsein deiner selbst durch dich selbst. In dem Faktum, das du uns aufgezeigt hast, liegt sonach, wenn wir es scharf genug ansehen, nichts mehr als dieses: du musst deinem gegenwärtigen, zum deutlichen Bewusstsein erhobenen Selbst-Setzen ein anderes solches Setzen, als ohne deutliches Bewusstsein geschehen, voraus denken, worauf das gegenwärtige sich beziehe und dadurch bedingt sei. Bis wir dir das fruchtbare Gesetz, nach welchem es so ist, aufzeigen, begnüge dich mit der Einsicht, dass das angeführte Faktum weiter nichts aussagt als das Angegebene, damit du durch dasselbe nicht irre gemacht werdest.

II.

Wir versetzen uns auf einen höheren Standpunkt der Spekulation.

1) Denke dich, und bemerke, wie du das machst: war meine erstere Forderung. Bemerken musstest du, um mich zu verstehen (denn ich rede von etwas, das nur in dir selbst sein konnte); und um in deiner eigenen Erfahrung als wahr zu befinden, was ich dir sagte. Diese Aufmerksamkeit auf uns selbst in jenem Akte war das uns beiden gemeinschaftliche Subjektive. Dein Verfahren im Denken deiner selbst, welches bei mir auch kein anderes war, war es, worauf du merktest; es war der Gegenstand unserer Untersuchung: das uns beiden gemeinschaftliche Objektive.

Jetzt aber sage ich dir: bemerke dein Bemerken deines Selbst-Setzen; bemerke, was du in der soeben geführten Untersuchung selbst tatest, und wie du es machtest, um dir selbst zu bemerken. Mache das, was bisher das Subjektive war, selbst zum Objekte einer neuen Untersuchung, die wir gegenwärtig anheben.

2) Der Punkt, um welchen es mir hier zu tun ist, ist nicht so leicht getroffen: wird er aber verfehlt, so wird alles verfehlt, denn auf ihm beruht meine ganze Lehre. Der Leser erlaube mir daher, dass ich ihn durch einen Eingang leite, uns ihn so nahe als möglich vor dasjenige hinstelle, was er zu beobachten hat.

Indem du irgend eines Gegenstandes - es sei derselbe die gegenüberstehende Wand - dir bewusst bist, bist du dir, wie du eben zugestanden, eigentlich deines Denkens dieser Wand bewusst, und nur inwiefern du dessen dir bewusst bist, ist ein Bewusstsein der Wand möglich. Aber um deines Denkens dir bewusst zu sein, musst du deiner selbst dir bewusst sein - Du bist - deiner dir bewusst, sagst du: du unterscheidest sonach notwendig dein denkendes Ich von dem im Denken desselben gedachten Ich. Aber damit du dies könntest, muss abermals das Denkende in jenem Denken Objekt eines höheren Denkens sein, um Objekt des Bewusstseins sein zu können; und du erhältst zugleich ein neues Subject, welches dessen, das vorhin das Selbstbewusstsein war, sich wieder bewusst sei. Hier argumentiere ich nun abermals, wie vorher; und nachdem wir einmal nach diesem Gesetze fortzuschliessen angefangen haben, kannst du mir nirgends eine Stelle nachweisen, wo wir aufhören sollten; wir werden sonach ins unendliche fort für jedes Bewusstsein ein neues Bewusstsein bedürfen, dessen Objekt das erstere sei, und sonach nie dazu kommen, ein wirkliches Bewusstsein annehmen zu können - Du bist dir deiner, als des Bewussten, bewusst, lediglich inwiefern du dir deiner als des Bewusstseien den bewusst bist; aber dann ist das Bewusstseien wieder das Bewusste, und du musst wieder des Bewusstseien den dieses Bewussten dir bewusst werden, und so ins unendliche fort:

und so magst du sehen, wie du zu einem ersten Bewusstsein kommst.

Kurz; auf diese Weise lässt das Bewusstsein sich schlechthin nicht erklären. - Noch einmal; welches war das Wesen des soeben geführten Raisonnements, und der eigentliche Grund, warum das Bewusstsein auf diesem Wege unbegreiflich war? Dieser: jedes Objekt kommt zum Bewusstsein lediglich unter der Bedingung, dass ich auch meiner selbst, des bewusstseien den Subjekts, mir bewusst sei. Dieser Satz ist unwidersprechlich. - Aber in diesem Selbstbewusstsein meiner, wurde weiter behauptet, bin ich mir selbst Objekt, und es gilt von dem Subjekte zu diesem Objekte abermals, was von dem vorigen galt; es wird Objekt und bedarf eines neuen Subjekts, und sofort ins unendliche. In jedem Bewusstsein also wurde Subjekt und Objekt voneinander geschieden und jedes als ein besonderes betrachtet; dies war der Grund, warum uns das Bewusstsein unbegreiflich ausfiel.

Nun aber ist doch Bewusstsein; mithin muss jene Behauptung falsch sein. Sie ist falsch, heisst: ihr Gegenteil gilt; sonach folgender Satz gilt: es gibt ein Bewusstsein, in welchem das Subjektive und das Objektive gar nicht zu trennen, sondern absolut Eins und ebendasselbe sind. Ein solches Bewusstsein sonach wäre es, dessen wir bedürften, um das Bewusstsein überhaupt zu erklären. Wir gehen jetzt, ohne hierauf weiter zu achten, unbefangen zu unserer Untersuchung zurück.

3) Indem du dachtest, wie wir von dir forderten, jetzt Gegenstände, die ausser dir sein sollten, jetzt dich selbst, wusstest du ohne Zweifel, dass, und was, und wie du dachtest; denn wir vermochten uns darüber mit einander zu unterreden, wie wir im obigen getan haben.

Wie kamst du nun zu diesem Bewusstsein deines Denkens? Du wirst mir antworten: ich wusste es unmittelbar. Das Bewusstsein meines Denkens ist meinem Denken nicht etwa ein zufälliges, erst hinterher dazugesetztes, und damit verknüpft, sondern es ist von ihm unabtrennlich. - So wirst du antworten, und musst du

DE KLOOF door Map de Voogd



Inleiding

In 'Von Seelenrätself' van Rudolf Steiner wordt aangegeven dat er een brug te slaan is tussen "gewone" wetenschap en geesteswetenschap (anthroposofie). Als aanduiding voor traditionele wetenschap gebruikt Steiner de benaming "anthropologie". Hij bedoelt hiermee de kennis, die berust op zintuiglijke waarneming en de verstandelijke verwerking hiervan. Elders spreekt hij in dit verband over het materiële bewustzijn ¹⁾. Genoemde brug nu kan worden geboden door de filosofie!

Weliswaar lijkt er juist een onoverbrugbare kloof te bestaan tussen deze anthropologie en anthroposofie, aangezien geput wordt uit twee geheel verschillende ervaringsgebieden, de zintuiglijke en de geestelijke of bovenzinnelijke wereld. Maar toch is er een overgangsgebied: namelijk daar waar de anthropologie ophoudt, bij het begrip, en de anthroposofie begint, bij de imaginatie ²⁾. Het behoort tot de opgave van de Ledengroep filosofie-anthroposofie om deze brug te helpen bouwen. Rudolf Steiner spreekt zelf ook over een kloof, waarover een brug kan worden gebouwd. Misschien is die kloof wel heel breed en diep en valt zo'n brug niet gemakkelijk te bouwen. Heeft Rudolf Steiner hem al

¹⁾ GA 12 / 'Die Stufen der höheren Erkenntnis'

²⁾ GA 21 / 'Von Seelenrätself'

Bestimmtheit aufgefasst; und so verhält es sich auch mit dem Begriff des Ich. Die in sich zurückgehende Tätigkeit als feststehend und beharrlich aufgefasst, wodurch sonach beides, Ich, als Tätiges, und Ich als Objekt meiner Tätigkeit, zusammenfallen, ist der Begriff des Ich.

Im gemeinen Bewusstsein kommen nur Begriffe vor, keinesweges Anschauungen als solche; unerachtet der Begriff nur durch die Anschauung, jedoch ohne unser Bewusstsein, zustande gebracht wird. Zum Bewusstsein der Anschauung erhebt man sich nur durch Freiheit, wie es soeben in Absicht des Ich geschehen ist; und jede Anschauung mit Bewusstsein bezieht sich auf einen Begriff, der der Freiheit die Richtung andeutet. Daher kommt es, dass überhaupt, so wie in unserem besonderen Falle, das Objekt der Anschauung vor der Anschauung vorher dasein soll. Dieses Objekt ist eben der Begriff. Nach unserer gegenwärtigen Erörterung sieht man, dass dieser nichts anderes sei, als die Anschauung selbst, nur nicht als solche, als Tätigkeit, sondern als Ruhe aufgefasst.

antworten; denn du vermagst dir dein Denken ohne ein Bewusstsein desselben gar nicht zu denken.

Zuvörderst also hätten wir ein solches Bewusstsein gefunden, wie wir es soeben suchten; ein Bewusstsein, in welchem das Subjektive und Objektive unmittelbar vereinigt ist. Das Bewusstsein unseres eigenen Denkens ist dieses Bewusstsein.

- Dann, du bist deines Denkens unmittelbar dir bewusst; wie stellst du dieses dir vor? Offenbar nicht anders, als so: deine innere Tätigkeit, die auf etwas ausser ihr (auf das Objekt des Denkens) geht, geht zugleich in sich selbst, und auf sich selbst. Aber durch in sich zurückgehende Tätigkeit entsteht uns, nach obigem, das Ich. Du warst sonach in deinem Denken deiner selbst dir bewusst, und dieses Selbstbewusstsein ist unmittelbar; in ihm ist Subjektives und Objektives unzertrennlich vereinigt und absolut Eins.

Ein solches unmittelbares Bewusstsein heisst mit dem wissenschaftlichen Ausdrucke eine **Anschauung**, und so wollen auch wir es nennen. Die Anschauung, von welcher hier der Rede ist, ist ein sich Setzen als setzend (irgend ein Objektives, welches auch ich selbst, als blosses Objekt, sein kann), keinesweges aber ein blosses Setzen; denn dadurch würden wir in die soeben aufgezeigte Unmöglichkeit, das Bewusstsein zu erklären, verwickelt. Es liegt mir alles daran, über diesen Punkt, der die Grundlage des ganzen hier vorzutragendes Systems ausmacht, verstanden zu werden, und zu überzeugen.

Alles mögliche Bewusstsein, als Objektives eines Subjekts, setzt ein unmittelbares Bewusstsein, in welchem Subjektives und Objektives schlechthin Eins seien, voraus; ausserdem ist das Bewusstsein schlechthin unbegreiflich. Man wird immer vergeblich nach einem Bande zwischen dem Subjekte und Objekte suchen, wenn man sie nicht gleich ursprünglich in ihrer Vereinigung aufgefasst hat. Darum ist alle Philosophie, die nicht von dem Punkte, in welchem sie vereinigt sind, ausgeht, notwendig leicht und unvollständig, und vermag nicht zu erklären, was sie erklären soll, und ist sonach keine Philosophie.

Dieses unmittelbare Bewusstsein ist die soeben beschriebene Anschauung des Ich; in ihr setzt das Ich sich selbst notwendig, und ist sonach das Subjektive und Objektive in einem. Alles andere Bewusstsein wird an dieses angeknüpft und durch dasselbe vermittelt; wird lediglich durch die Verknüpfung damit zu einem Bewusstsein: dieses allein ist durch nichts vermittelt oder bedingt; es ist absolut möglich und schlechthin notwendig, wenn irgend ein anderes Bewusstsein stattfinden soll. - Das Ich ist nicht zu betrachten, als blosses Subjekt, wie man es bis jetzt beinahe durchgängig betrachtet hat, sondern als Subjekt-Objekt in dem angegebenen Sinne.

Nun ist hier von keinem anderen Sein des Ich die Rede, als von dem in der beschriebenen Selbstanschauung; oder, noch strenger ausgedrückt, von dem Sein dieser Anschauung selbst. Ich bin diese Anschauung und schlechthin nicht weiter, und diese Anschauung selbst ist Ich. Es soll durch dieses sich selbst Setzen nicht etwa eine Existenz des Ich, als eines unabhängig vom Bewusstsein bestehenden Dinges an sich, hervorgebracht werden; welche Behauptung ohne Zweifel der Absurditäten grösste sein würde. Ebenso wenig wird dieser Anschauung eine vom Bewusstsein unabhängige Existenz des Ich, als (anschauenden) Dinges vorausgesetzt; welches meines Erachtens keine kleinere Absurdität ist, ohnerachtet man dies freilich nicht sagen soll, indem die

berühmtesten Weltweisen unseres philosophischen Jahrhunderts dieser Meinung zugetan sind. Ein solche Existenz ist nicht vorauszusetzen, sage ich; denn wenn ihr von nichts reden könnt, dessen ihr euch nicht bewusst seid, alles aber, dessen ihr euch bewusst seid, durch das angezeigte Selbstbewusstsein bedingt wird; so könnt ihr nicht hinwiederum ein Bestimmtes, dessen ihr euch bewusst seid, die von allem Anschauen und Denken unabhängig sein sollende Existenz des Ich, jenes Selbstbewusstsein bedingen lassen. Ihr müsset entweder gestehen, dass ihr von etwas redet, ohne davon zu wissen, welches ihr schwerlich tun werdet, oder ihr müsset leugnen, dass das aufgezeigte Selbstbewusstsein alles andere Bewusstsein bedinge, welches euch, wenn ihr mich nur verstanden habt, schlechthin unmöglich sein wird. - Es erhellt sonach hier auch dieses, dass man durch unseren ersten Satz, nicht nur für den angeführten, sondern für alle mögliche Fälle, unausbleiblich auf den Standpunkt des transzendentalen Idealismus gesetzt wird; und das es ganz Eins ist, jenen verstehen, und von diesem überzeugt werden.

Also - die Intelligenz schaut sich selbst an, bloss als Intelligenz oder als reine Intelligenz, und in dieser Selbstanschauung eben besteht ihr Wesen. Diese Anschauung wird sonach mit Recht, falls es etwa noch eine andere Art der Anschauung geben sollte, zum Unterschied von der letzteren intellektuelle Anschauung genannt. - Ich bediene mich statt des Wortes Intelligenz lieber der Benennung: Ichheit; weil diese das Zurückgehen der Tätigkeit in sich selbst für jeden, der nur der geringsten Aufmerksamkeit fähig ist, am unmittelbarsten bezeichnet.

III.

Noch ist ein Umstand in der Beobachtung der von uns geforderten Tätigkeit zu bemerken. Nehme man diese Bemerkung indessen nur für eine beiläufige. Unmittelbar wird auf sie nicht fortgebaut; erst tiefer unten wird sich zeigen, welche Folgen sie habe. Nur können wir uns die Gelegenheit, die wir hier haben, sie zu machen, nicht entgehen lassen.

Du fandest im Vorstellen eines Objekts, oder deiner selbst, dich tätig. Bemerke nochmals recht innig, was bei dieser Vorstellung der Tätigkeit in dir vorkam. - Tätigkeit ist Agilität, innere Bewegung; der Geist reisst sich selbst über absolut Entgegengesetztes hinweg; - durch welche Beschreibung keinesweges etwa das Unbegreifliche begreiflich gemacht, sondern nur an die in jedem notwendig vorhandene Anschauung lebendiger erinnert werden soll. - Aber diese Agilität lässt sich nicht anders anschauen, und wird nicht anders angeschaut, denn als ein Losreißen der tätigen Kraft von einer Ruhe; und so hast du sie in der Tat angeschaut, wenn du nur wirklich vollzogen, was wir von dir verlangten.

Du dachtest meiner Aufforderung gemäss deinen Tisch, deine Wand u.s.w., und nachdem du tätig die Gedanken dieser Gegenstände in dir hervorgebracht hattest, warst du nun in ruhiger fixierten Kontemplation derselben begriffen (obtutu haerebas fixus in illo, wie der Dichter sagt). Ich sagte dir: jetzt denke dich, und bemerke, dass dieses Denken ein Tun ist. Du musstest, um das Verlangte zu vollziehen, dich losreißen von jener Ruhe der Kontemplation, von jener Bestimmtheit deines Denkens, und dasselbe anders bestimmen; und nur inwiefern du dieses Losreißen

und dieses Abändern der Bestimmtheit bemerktest, bemerktest du dich als tätig. Ich berufe mich hier lediglich auf deine eigene innere Anschauung; von aussen dir anzudemonstrieren, was nur in dir selbst sein kann, vermag ich nicht.

Das Resultat der gemachten Bemerkung wäre dieses: man findet sich tätig, nur inwiefern man dieser Tätigkeit eine Ruhe (ein Anhalten und Fixiertsein der inneren Kraft) entgegensetzt. (Der Satz, welches wir hier nur im Vorbeigehen erinnern, ist auch umgekehrt wahr: man wird sich einer Ruhe nicht bewusst, ohne eine Tätigkeit zu setzen. Tätigkeit ist nichts ohne Ruhe und umgekehrt. Ja, der Satz ist allgemein wahr, und wird im folgenden in dieser seiner allgemeinen Gültigkeit aufgestellt werden: Alle Bestimmung, was es nur sei, das bestimmt werde, geschieht durch Gegensatz. Hier sehen wir nur auf den vorliegenden einzelnen Fall.)

Welche besondere Bestimmtheit deines Denkens war es nun, die, als Ruhe, derjenigen Tätigkeit, durch die du dich selbst dachtest, unmittelbar vorher ging; oder genauer ausgedrückt, die damit unmittelbar vereinigt war, so dass du das eine nicht ohne das andere wahrnehmen konntest? - Ich sagte dir: denke dich selbst, um die Handlung, die du vollziehen solltest, zu bezeichnen, und du verstandest mich ohne weiteres, Du wusstest sonach, was das heisse: Ich. Aber du brauchtest nicht zu wissen, und wusstest meiner Voraussetzung nach nicht, dass dieser Gedanke durch ein Zurückgehen der Tätigkeit in sich selbst zustande komme, sondern solltest dies erst lernen. Nun aber ist das Ich laut obigem nichts anderes, als ein in sich selbst zurückgehendes Handeln; und ein in sich selbst zurückgehendes Handeln ist das Ich. Wie konntest du denn also das letztere kennen, ohne die Tätigkeit zu kennen, durch die es zustande kommt? Nicht anders, denn so: du fandest, indem du den Ausdruck: Ich verstandest, dich, d.h. dein Handeln als Intelligenz, bestimmt auf eine gewisse Weise; jedoch ohne das Bestimmte gerade, als ein Handeln, zu erkennen. Du erkanntest es nur als Bestimmtheit, oder Ruhe, ohne eigentlich zu wissen, noch zu untersuchen, woher jene Bestimmtheit deines Bewusstseins komme; kurz, so wie du mich verstandest, war diese Bestimmtheit unmittelbar da. Darum verstandest du mich, und konntest deiner Tätigkeit, die ich auffordere, die zweckmässige Richtung geben. Die Bestimmtheit deines Denkens durch das Denken deiner selbst war sonach, und musste notwendig sein, diejenige Ruhe, von der du dich zur Tätigkeit losrissst.

Oder um die Sache deutlicher zu machen: - wie ich dir sagte: denke dich; und du das letztere Wort verstandest, vollzogst du im Akte des Verstehens selbst die in sich zurückgehende Tätigkeit, durch welche der Gedanke des Ich zustande kommt, nur ohne es zu wissen, weil du darauf nicht besonders aufmerksam warst; und daher kam dir das, was du in deinem Bewusstsein vorfandest. Merke auf, wie du das machst, sagte ich dir ferner; und nun vollzogst du dieselbe Tätigkeit, die du schon vollzogen hattest, nur mit Aufmerksamkeit und Bewusstsein.

Man nennt die innere Tätigkeit, in ihrer Ruhe aufgefasst, durchgängig den Begriff. Es war sonach der Begriff des Ich, der mit der Anschauung desselben notwendig vereinigt war, und ohne welchen das Bewusstsein des Ich unmöglich geblieben wäre; denn der Begriff erst vollendet und umfasst das Bewusstsein.

Der Begriff ist überall nichts anderes, als die Tätigkeit des Anschauens selbst, nur nicht als Agilität, sondern als Ruhe und